

Barcode - 99999990816878
Title - Pushtimargiya Siddhant Shekhar.
Subject - Manufactures
Author -
Language - gujarati
Pages - 37
Publication Year - 1939
Creator - Fast DLI Downloader
<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>
Barcode EAN.UCC-13

પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત શેખર.

લેખક

શ્રી હરિશંકર ઓંકારજી

વેદાન્ત વિશારદ તથા મીમાંસક

નાકલ ૩૨૦૦

પ્રથમાવૃત્તિ

સંવત ૧૯૮૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સમાહ

આ પુસ્તક ઉલ્કૃષ્ટ મુદ્રણાલય, અમદાવાદ
મુદ્રક: પુરુષોત્તમદાસ શંકરદાસ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

‘ગુજરાતી કોપીરાઈટ સમાહ’

અનુક્રમાંક ૧૪૬૦૪

વર્ગિક.

પુસ્તકનું નામ પુરિચાગીય સિદ્ધાન્તશોખર

વિભાગ ક્ર. ૬૬૨

પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્તશેખર.

લેખક:—રા. રા. હરિશંકર ઓંકારજી શાસ્ત્રી મીમાંસક” વેદાન્તવિશારદ

શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્યનો ગુર્જરાનુવાદ પ્રોફેસર જેદાલાલભાઈએ પ્રકટ કર્યો છે. તેના પ્રથમ ભાગમાં સમન્વયાધ્યાય અને અવિરોધાધ્યાયનું મુદ્રણ થયું. પ્રસ્તુત દ્વિતીયભાગમાં સાધન અને ફલનો વિચાર છે. ભગવતપ્રાપ્તિમાં સાધન શું છે, અને ફલાત્મક ભગવતસ્વરૂપ કયું અથવા ફલ એટલે મોક્ષનું સ્વરૂપ શું છે તેનો આ ભાગમાં ભગવાન બાદરાયણે વિચાર કર્યો છે.

પ્રમાણ વિચાર

શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્યના ચક્રવર્તિ ભગવદ્વત્સનવૈશ્વાનરાવતાર જગદ્ગુરુ શ્રીમહાપ્રભુજીએ ભગવત્સ્વરૂપનો અને તત્સેવાનો નિર્ણય વેદને અનુસરીનેજ કર્યો છે. આપશ્રી વેદનેજ પ્રમાણત્વે અંગીકાર કરે છે. વેદ ભગવત્સ્વરૂપ હોવાથી પરમ પ્રમાણ છે.

ગૌતમ, કણ્વાદ, કપિલ, પતંજલિ, જૈમિનિ અને બાદરાયણ આ બધાએ વેદને પ્રમાણત્વે સ્વીકારે છે. તથા પ્રત્યેકના મતમાં પ્રામાણ્ય પરીક્ષા સ્વતંત્ર રીતે થાય છે. ચાર્વાક, ચતુર્વિધ બૌદ્ધ અને જૈનો પ્રત્યક્ષાદિનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે, શબ્દનું નહિ. તેમાંએ ચાર્વાક તો એકમાત્ર પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માને છે, બૌદ્ધ અને જૈન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને માને છે, કપિલ અને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમને; નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ, તથા વેદાન્તમાં શંકરો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિને પ્રમાણત્વે સ્વીકારે છે. મીમાંસકો અને વૈયાકરણો શબ્દને પ્રામાણત્વે સ્વીકારીને પ્રત્યક્ષાદિને શબ્દના અવિરોધી હોય તો પ્રમાણ માને છે. અને શ્રીમદ્વત્સનભાષ્યજી શબ્દનેજ પ્રમાણ કહે છે. પ્રત્યક્ષાદિ તો શબ્દની પાછળ અનુગમન કરનારા છે. શબ્દમાં ગમે તે વાક્યને પ્રમાણ નથી કહેતા પણ વેદનેજ કહે છે. કપિલથી આરંભીને વૈયાકરણાન્ત બધાએ શબ્દને પ્રમાણ કહે છે. પણ શ્રીમહાપ્રભુજી સંપૂર્ણ વેદભાગને અર્થાત્ અર્થવાદાદિને પણ પ્રમાણ કહે છે. જ્યારે અન્યમતાનુયાયિઓ અર્થવાદનું પ્રશંસા કે નિંદામાં તાત્પર્ય માને છે. શ્રીમહાપ્રભુજીની વેદમાં જેવી શ્રદ્ધા છે તેવી અન્યની નથી. બીજાઓ પોતાને વૈદિક કહેવારાંને પ્રેરેલા વાસ્તવિક રીતે જોવામાં આવે તો તેઓ અનેક સ્થળે વેદનું અપમાન કરે છે. આવા વૈદિકોની અપેક્ષા તો ચાર્વાકાદિ અવૈદિકોજ સારા કે તેઓ વેદને માનતાજ નથી. વેદને માનીને તેનું અપમાન કરવું એ સર્વથા ગર્હ્ય છે. શાંકરો વેદને સત્ય અર્થાત્ ત્રિકાલાબાધિત કહે છે. જ્યારે તેઓ જગતને મિથ્યા અને નશ્વર માનીને જગદન્તઃપાતિત્વે વેદને પણ મિથ્યા અને નશ્વર કહેવાનું દુઃસાહસ કરે છે. મીમાંસકો વેદને નિત્ય માનીને સ્વતઃ પ્રમાણ માને છે, અને પછી કહે છે કે વેદનો અમુક ભાગ પ્રમાણ છે. અને અમુક પ્રામાણ નથી. શ્રીમહાપ્રભુજી સંપૂર્ણ મંત્ર, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદને પ્રમાણ માને છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે “વેદનો એક અક્ષર પણ અન્યથા નથી.” “પરમ આત્મવેદ અક્ષર માત્ર પણ અન્યથા કહેતો નથી.” “વેદમાં અક્ષર માત્ર પણ અન્યથા કહપના કરવાથી દોષ લાગે છે.” આપશ્રી વેદને નિત્ય, અપૌરુષેય, સ્વતઃ પ્રમાણ અને ભગવદ્રૂપ કહે છે. આપશ્રી કહે છે કે વેદ ભગવદ્રૂપ હોવાથી અર્થવાદાદિસમેત પ્રમાણ છે. આપશ્રી દિણ્ડિમનાદ કરીને કહે છે કે “વેદનો અર્થ વ્યાકરણાદિમાં જે ધાતુ અને શબ્દનો જેવો અર્થ કરેલો હોય, તેને અનુસરીને જ કરવો. અન્યથા નહિ. વેદ અલૌકિક હોવાથી તેમાં લક્ષણા થઈ શકે નહિ.” આવી વેદશ્રદ્ધા અન્ય કોઈ પણ આચાર્યમાં જોવામાં આવી નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, વ્યાસસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવતને પણ

વેદના સંદેહ દૂર કરનાર તરીકે પ્રમાણ માને છે. વાસ્તવિક રીતે તો આપશ્રીનો સિદ્ધાન્ત વેદ: પ્રમાણમ્, અન્યદપ્રમાણમ્ એજ છે.

વેદ અલૌકિક છે.

ભારત વર્ષની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વેદને ઇશ્વરરૂપ માને છે. ઇશ્વરને જેમ અનિત્ય માનવામાં પાપ લાગે છે, અથવા ઇશ્વરનોએ કોઈ ઉત્પાદક હોવો જોઈએ એવી કલ્પના કરનાર નાસ્તિક કહેવાય છે; તેમજ વેદને અનિત્ય અને વેદના પ્રણેતા અમુક ઋષિઓ હતા એમ યોક્તવામાં પાપ લાગે છે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કહે છે કે વેદ અલૌકિક છે, માટે તેનો અર્થ લૌકિક પદ્ધતિએ કરી શકાય નહિ.

“અલૌકિકો हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।

तपसा वेदयुक्त्या वा प्रसादात्परमात्मनः ॥”

વેદાર્થ અલૌકિક હોવાથી તે યુક્તિદ્વારા મેળવી શકાય નહિ. જે પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો તપથી વૈદિક યુક્તિથી (પૂર્વાપરમીમાંસા પ્રતિપાદિત યુક્તિઓથી) અથવા પરમાત્માની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે; અન્યથા નહિ. આધુનિકો મેક્સમુલ્લરાદિનાં ભાષાન્તરો વાંચીને વેદાર્થને બાણવાનો દાવો કરે છે; અને વેદમાં અમુક વાત નથી અને અમુક વાત છે, એમ કહેવાનું સાદસ કરે છે. તેમજ વિધવાવિવાહાદિ વેદમાં છે અથવા એંજન, ટેલીફોન વગેરે વૈદિક કાલની સામગ્રી છે એમ કહીને અદ્ભુત શોધ કરવાનું યશ મેળવવાની દુરભિલાષા દેખાડે છે; તેમણે શ્રીમહાપ્રભુજીના વાક્યનો વિચાર કરવો જોઈએ. વેદ કદાપિ લૌકિક પદાર્થનું વિવેચન કરતાજ નથી. તે અલૌકિક હોવાથી અલૌકિક પદાર્થોનોજ યોગ કરાવે છે. વેદમાં લૌકિક વસ્તુનો ગંધ પણ નથી. વેદ જડવાદનો પોષક ન હોવાથી તેમાં એંજન કે ટેલીફોન હોયજ નહિ. શ્રીમહાપ્રભુજીના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આવી લૌકિક કલ્પના કરનારને પાપ કર્મ કરનાર અથવા વાસ્તિક કહી શકાય.

શું વેદનો કાલ નિર્ણય શક્ય છે ?

આધુનિકો પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિને અનુસરીને વેદનો કાલ નિર્ણય કરવામાં વિશેષતા માને છે. શ્રીમહાપ્રભુજી ઉપનિષદનાં (૧/૬) આપીને દિણ્ડિમધોપ કરે છે કે વેદ અલૌકિક છે, ઇશ્વરરૂપ છે, અપૌરુષેય છે, નિત્ય છે. જે પદાર્થ લૌકિક ઇશ્વરરૂપ છે અપારુષેય કે નિત્ય હોય તેનો કાલ નિર્ણય કરવો તે આકાશમાં ડુસુમને બતાવવું કે શશશૃંગની કલ્પના કરવા જેવું છે. જે ઇશ્વરનો કાલનિર્ણય શક્ય હોય તો ઇશ્વરરૂપ વેદનોએ કાલનિર્ણય શક્ય હોઈ શકે. આધુનિકો પાસે દલીલો છે. તેઓ ઘણી સારી અને મનોરંજક દલીલો કરી શકે છે. વાસ્તવિક રીતે જે તેમની દલીલોનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો વેદવિષયક તેમના અજ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય. તેમની દલીલો બાળકોના જેવી છે જેમ કોઈ બાળક પોતાની માને પૂછે કે ‘બા, બાપા પાઘડી પહેરે છે, તું કેમ નથી પહેરતી ? બાપાને મૂછો છે તને કેમ નથી ? બધાએ હાથપગવાળા માણસો છે પુરુષને મૂછો હોય અને સ્ત્રીઓને કેમ ન હોય ? આવી દલીલો પ્રાકૃતિક નિયમનું અજ્ઞાનજ દાખવે છે. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિને અનુસરીને જે વિદ્વાનો વેદનો કાલનિર્ણય કરવા પ્રયાસ કરે છે તેમણે અઘાવધિ એવી એક પણ દલીલ રજૂ કરી નથી કે જેનો વિચાર પ્રાચીન દર્શનદારોએ કર્યો ન હોય. આપણા પ્રાચીન ઋષિઓ દાર્ઘ શી હતા તેથીજ તેમણે પોતાના ગ્રંથોમાં પૂર્વપક્ષ રૂપે તેવી દલીલો રજૂ કરીને તેના રદીઆ આપ્યા છે. અમે જેટલું જૂનું તેટલું સાચું અને નવું તેટલું મિથ્યા એમ કહેતા નથી. છતાંયે અમે ખાત્રી સાથે કહી શકીએ છીએ કે પ્રાચીન દર્શનદારોએ જેવો સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો છે તેવો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવા આધુનિકો અસમર્થ છે. તેમના જેટલું બુદ્ધિબળ આધુનિકોમાં નથી; બલે આધુનિકો જડ પદાર્થોની શોધખોળ કરે, નવનવા અદ્ભુત આવિષ્કાર કરે, પણ આધ્યાત્મિક જગતમાં તો તેમની બુદ્ધિ કુણ્ણિતજ રહેવાની.

પ્રાચીન ઋષિઓની સાથે હરીકાષ્ઠ કરે તેવું બુદ્ધિબલ નહિજ પ્રાપ્ત કરી શકે. આધ્યાત્મિક જગતમાં નવ-નવા આવિષ્કાર કરનારાઓ ઋષિઓ છે, તે ભગવદવતાર છે, સામાન્ય મનુષ્ય નથી. ઋષિઓ વહકલ વસ્ત્ર ધારણ કરનારને ઉચ્છવૃત્તિથી જીવન નિર્વહન કરનારા હતા. એશઆરામમાં અને ભૌતિકસુખમાં મગ્ન ન હોવાથી તેમની બુદ્ધિ સૂક્ષ્મતમ વિચાર કરી શકે તેવી હતી. અત્યારે વિચાર શક્તિનો હ્રાસ થતો જાય છે વિકાસ થતો નથી. વેદના વિચારકો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિને અનુસરીને જીવન ગાળતા હતા. તેમને પોતાનું જીવન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિને અનુકુળ બનાવવું પડતું હતું, નહિ કે સ્વેચ્છાચારિતમાં અગવડ જણાવવાથી નવીન ધર્મશાસ્ત્રની રચના કરવાની આવશ્યકતા જણાતી હતી. અત્યારે તો જડવાદમાંજ બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા આવી જાય છે, આધ્યાત્મિક વિચારમાં નહિ. આધ્યાત્મિક જગતના પ્રાણીને જડવાદીઓ પાગલ સમજે છે. પ્રકૃત વિષયમાં એ પાશ્ચાત્યોની દલીલો સર્વથા અહિનાં છે તેનો વિચાર ત્યાજ્ય કરવામાં આવે છે.

અત્યારે ઘણા પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય વિદ્વાનો અને પ્રોફેસરો વેદકાળનો નિર્ણય કરવામાં પ્રયત્ન શીલ જોવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે પાશ્ચાત્યોનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે વેદકાલને જેમ બને તેમ ઇ. સ. પૂર્વે બે હજાર વર્ષથી અર્વાચીન સિદ્ધ કરવો, અને ભારતીય જનતાને કહેવું કે તમે પણ આ દેશમાં એક પ્રકારે વિદેશીજ છો. આ દેશ અનાર્યોનો છે. જંગલીઓનો છે. તમે પણ આ દેશમાં અમારી પેઠે આવીને આધિકાર જમાવ્યો હતો. આ દેશને પરાધીન બનાવ્યો હતો. સૌથી પ્રથમ આ દેશમાં આર્યોએ આવીને અનાર્યોપર હુમલો કર્યો. ત્યારબાદ તમે અલેક્ઝાન્ડર વગેરે પાશ્ચાત્ય મુસાફરો પાસેથી સભ્યતા શીખ્યા અને ક્રમશઃ મુસલમાનો આવ્યા અને અતે અમારી સત્તા સ્થપાઈ. અર્થાત્ આ દેશ પ્રથમથીજ પરાધીન છે તે સ્વતંત્ર થઈ શકે નહિ. જ્યારે પ્રાચ્ય વિદ્વાનો એમ બતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે કે અમારું જ્ઞાન બહોળું છે. અમારી સભ્યતા પ્રાચીન છે અને અમેજ જગતના આદિગુરુ છીએ. પરંતુ આવી રીતે વિભિન્ન ઉદ્દેશોની સિદ્ધિથી ભારતીય ઇતિહાસમાં બે મહાન દોષો ઉમેરાય છે. એક તે એ વેદવાણી ભગવદ્રૂપ છે, નિત્ય છે, અપૌરુષેય છે, પરમ પ્રમાણ છે તેનો કુલ નિર્ણય કરવાથી તે અનિત્ય, પૌરુષેય અને અનીશ્વરરૂપ રહે છે અને દ્વિતીય દોષ એકે અમે ભારતવર્ષના આદિથી નિવાસી નથી, વિદેશી છીએ, અને અંગ્રેજો કે મુસલમાનોના પેઠે અહીં આવીને સત્તા જમાવી હતી. તેથી આ દેશ પ્રથમથીજ પરાધીન હતો, અત્યારે પરાધીન છે અને ઇતિહાસના બકથી ભવિષ્યમાંએ પરાધીન જોઈએ. એમ અનિચ્છાએ પણ સ્વીકારીએ છીએ, તેમજ વેદને પરમ આપ્ત અને પરમ પ્રમાણસ્ત્રવે સ્વીકારતા છતાંએ હકાત વેદશાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સત્યયુગાદિ કાલનિયમનો ભંગ થાય છે. આપણે પરદેશી છીએ અને અહિં આવીને પોતાની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો; તેમાંયે કંઈ પ્રમાણ નથી. જ્યારે શાસ્ત્રાય બૂગોળનું જ્ઞાન ન હોય ત્યારેજ આવા અપસિદ્ધાન્તો સ્વીકારી શકાય. અન્ય દેશોમાં આર્યોનાં સ્મરણ ચિન્હો મોજુદ છે. તે પ્રાચીન ભારતીય સભ્યતાના વ્યાપકતાનાં શુભસ્મરણો છે. તે ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે અમે ભારતવાસીઓએ જાવા, સુમાત્રા વગેરે ટાપુઓમાં ઉપનિવેશો સ્થાપ્યા હતા. ઇરાનમાં જે ચિન્હો મળે છે તેથી એમ જાણી શકાય છે કે ઇરાનીઓને અમે સભ્યતા શીખવી હતી. નહિ કે અમે મધ્ય એશિયામાંથી અહીં આવ્યા હતા. આ સ્મરણ ચિન્હોના આધારે એમ સિદ્ધ થતું નથી કે આર્યો ત્યાંથી અહીં આવ્યા હતા. પ્રત્યુત એમજ સિદ્ધ થાય છે કે તેમણે ત્યાં જઈને આર્યસંસ્કૃતિ સ્થાપી હતી.

વેદને અથવા શબ્દને અનિત્ય માનનાર નૈયાયિકોના મતનું ખણ્ડન શમ્ભરસ્વામીએ મીમાંસાદર્શનના ભાષ્યમાં, પતંજલિએ વ્યાકરણ મહાભાષ્યમાં, કુમારિલે શ્લોકવાર્તિકમાં, પ્રભાકરે બૃહતી અને ઋણુ વિમલામાં, અને તત્પશ્ચાત્ થયેલા અનેક મીમાંસકો, વેદાગ્નિઓ તથા વૈયાકરણોએ કર્યું છે. આ સ્થલે તે વિષયનો પ્રાચીન પદ્ધતિએ વિચાર અસ્થાને ગણાશે. કારણ કે તેમાં અમે નવી યુક્તિઓ દાખલ કરી શકીશું નહિ. જે કહેવાઈ ગયું છે તેનોજ અનુવાદ કરવાનો રહ્યો. તેવા અનુવાદો પણ અનેક સ્થલે થયા છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યની માન્યતાનું સમર્થન કરવા માટે પણ તે વિષયની ચર્ચા કરવાનો પ્રયાસ અમે કરતા

તદૂપેણૈવ મુક્તિરિતિ ભાવઃ । શબ્દરસાભિજ્ઞત્વાય કવિપદપ્રયોગઃ । ગોપનાર્થમન્યથાકથન સામર્થ્યાય વા । નહ્યન્યસ્તાદ્દશોઽસ્તીત્યાદિપદમ્ । કવિદોષાભાવાય વા । નાનાવિધસ્તોત્રેણ વા સન્તુષ્ટો ભગવાન્ તસ્મૈ વેદં પ્રકાશિતવાનિત્યાદિકવિપદપ્રયોગઃ । ”

ઋગ્વેદ સંહિતા ૮-૨-૨૩ માં નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ સંબંધાય છે:—

“યજ્ઞેન વાચઃ પદવીયમાયંસ્તામન્વવિદન્નૃષિષુ પ્રવિષ્ટામ્”

આ વાક્ય પણ ૧૫૨૩૫ પ્રભુની કૃપાથી વેદ વાણીની પ્રાપ્તિ બતાવે છે

હવે તે ઇશ્વર કેાણ અને બ્રહ્મા કેાણ તેનો વિચાર કરીશું કે જેની પાસેથી બીજા બધાને તે અલૌકિક જ્ઞાનરાશિની પ્રાપ્તિ થઈ. પાતંજલ દર્શનના પ્રથમ પાદનું ૨૪ મું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે:—

“ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃશઃ પુરુષવિશેષ ईश्वरः ”

જે ક્લેશ કર્મ વિપાકાશયથી અપરામર્શ હોય તે પુરુષવિશેષ ઇશ્વર છે. તેનેજ વૈદિકો “ રસો વૈ સઃ ” “તે રસજ છે. રસરૂપ છે.” એમ કહીને બોલાવે છે. જેને વેદમાં ૨બ્રહ્મ, સ્મૃતિમાં પરમાત્મા અને ભાગવતમાં ભગવાન્ કહે છે તેજ આ ઇશ્વર છે. તે ઇશ્વર બ્રહ્મા આદિનો ગુરુ છે.

પૂર્વેષામપિ ગુરુઃ કાલેનાવચ્છેદાત્ (પાતંજલ દર્શન ૧-૨૬.) તે ઇશ્વર પૂર્વજ્ઞેનો (બ્રહ્માદિનો) પણ ગુરુ છે, કેમકે તેનો કાલ વિભાગ થઈ શકતો નથી. ઇશ્વરનો કાલ વિભાગ થતો નથી અને ઇશ્વર પ્રતિપાદિત જ્ઞાન રાશિનો કાલ વિભાગ થાય છે આ પણ એક મૂર્ખ કલ્પનાજ છે. વેદ નિત્ય છે એમ મહર્ષિ જૈમિનિ પણ કહે છે. “કર્મેકં તત્ર દર્શનાત્” (૧-૧-૬ મીમાંસા દર્શન) આ સૂત્રથી આરંભીને બાર સૂત્રો વડે વેદ અનિત્ય છે એમ પૂર્વપક્ષ કર્યો અને પછી નિત્યસ્તુ સ્યાદ્ દર્શનસ્ય પરાર્થત્વાત્ ” (૧-૧-૬ મીમાંસા દર્શન) છત્યાદિ છ સૂત્રો વડે વેદ નિત્ય છે એમ સિદ્ધાન્ત કર્યો. તેમજ ભગવાન્ વેદ બ્યાસે પણ ઉત્તર મીમાંસામાં અત एव च नित्यत्वम् (૧-૩-૨૬ વેદાન્ત દર્શન) આ સૂત્ર વડે વેદનું નિત્યત્વ પ્રતિપાદિત કર્યું છે.

હવે અહિં શંકા થાય છે કે જો વેદ નિત્ય હોય, અનાદિ હોય, ઇશ્વરરૂપ હોય તો તેમાં ઇતિહાસ કેમ આવે છે ? વસિષ્ઠ, ઉર્વશી, વિશ્વામિત્ર આદિનાં નામો ક્યાંથી આવ્યાં ? ઉતાસિ મૈત્રાવરુણો વસિષ્ઠોર્વશ્યા બ્રહ્મન્મનસોઽધિજાતઃપ્સં સ્કન્નં બ્રહ્મણા દૈવ્યેન વિશ્વેદેવાઃ પુષ્કો વારવન્તઃ ” આ વાક્યમાં તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણમાં વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, ઉર્વશી આદિ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનાં નામ અને કથાઓ જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે તે વ્યક્તિઓ અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પછી ઋચાઓ રચાઈ છે. જે મંત્રનો જે ઋષિ હોય તેજ તે મંત્રનો પ્રણેતા કહી શકાય. જેમ રામાયણ, મહાભારત અને રઘુવંશ વગેરેના પ્રણેતા ક્રમશઃ વાલ્મિકિ, બાદરાયણ અને કાલિદાસાદિ છે તેમજ વૈદિક ઋચાઓના પ્રણેતા પણ તત્તન્મંત્રોના ઋષિઓ હોઈ શકે. અને તેમના સમયનો નિર્ણય પૌરાણિક કથાઓના આધારે થઈ શકે તેમ હોવા છતાં વેદનો કાલ નિર્ણય અશક્ય છે એમ કહેવું અને માનવું સર્વથા અસંગત છે.

આ પ્રકારે આધુનિક વિદ્વાનો જે યુક્તિ આગળ ધરે છે, તે પણ વૈદિક જ્ઞાન શૂન્યતાનુંજ દ્યોતન કરે છે. કારણ કે સંહિતામાં કે બ્રાહ્મણમાં જે સ્થળે વસિષ્ઠાદિ નામો દ્રષ્ટપથ થાય છે, તે કાંઈ ઐતિહાસિક વસિષ્ઠાદિનાં નામો નથી. જો હું મારા પુત્રનું નામ “રામ” અને તેની પત્નીનું નામ “સીતા” રાખું તો પણ દાશરથિરામ અને જનકાત્મજ સીતાનાં પરિચાયક નામો છે એમ તો નજ માની શકાય.

૧ યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ । ૨ વેદાન્તે ચ સ્મૃતૌ બ્રહ્મલિજ્ઞં ભાગવતે તથા । બ્રહ્મેતિ પરમાત્મેતિ ભગવાનિતિ શબ્દ્યતે ॥

તેમજ વસિષ્ઠાદિના નામનું સામ્ય હોવાથી વેદનું અનિત્યત્વ કૃતકત્વ સિદ્ધ થતું નથી. વેદમાંજ વસિષ્ઠાદિ શબ્દોની નિરુક્તિ પણ જાતી છે. છાંદોગ્યમાં યો હૃવૈ વસિષ્ઠં વેદ, વસિષ્ઠો હ સ્વાનાં ભવતિ, વાગ્વાવ વસિષ્ઠઃ” આ શ્રુતિ વડે વસિષ્ઠ પદાર્થનું નિર્વચન થાય છે. એજ પ્રમાણે તે તે પદાર્થોની વ્યુત્પત્તિ વેદમાંજ છે. નિરુક્તમાં “ઇન્દ્રશત્રુઃ તત્કો વૃત્રો મેઘ इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रो ऽसुर इत्येतिहासिकाः, अपांच ज्योतिषांच मिश्रीभावकर्मणो वर्ष-कर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति, अद्वित्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च—” ૨-૫-૨૨ વૃત્રની કથાનું તત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. તેમજ પ્રજાપતિનું સુતાનુગમન, ઇન્દ્રનું અહલ્યાનુગમન ઇત્યાદિનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. જે લોકો વેદ ઉપર આક્ષેપ કરે છે, તેઓ પ્રથમથીજ પોતાનું એક પ્રકારનું મન્તવ્ય બાંધી લે છે, અને પછી કદપતરુ સદશવેદમાંથી સ્વમન્તવ્યને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રમાણો ઉદ્ધૃત કરે છે. પછી તે પ્રમાણ વાક્યોનો પૂર્વાપર સંબંધ ગમે તે હોય, તેની દરકાર રાખવામાં આવતી નથી. જે વ્યક્તિએ સંપૂર્ણવેદનું સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વૈધ રીતે ગુરુપસત્તિ પૂર્વક અધ્યયન કર્યું છે, અને પક્ષપાતનાં ચક્ષુમાં ઉતારી નાંખ્યા છે, તેજ વેદના તત્ત્વને જાણી શકે. આવા અભ્યાસીઓ તો ઋષિમુનિઓજ હતા. કે જેમને વિદ્વાન્ તરીકે પ્રસિદ્ધિનો અથવા અર્થ પ્રાપ્તિનો લોભ ન હતો. આધુનિકો પાશ્ચાત્યોનાં ભાષાન્તરો વાંચીને વેદને જાણવાનો દાવો કરે છે અને નવનવા અર્થ સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરીને વિદ્વાન્ તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવે છે. તેમને વાસ્તવિક તત્ત્વ અગમ્યજ હોય છે. જેમને મૌલિકતાનો એપી રોગ લાગુ પડી ગયો છે, અને તેઓ જે વેદના વિષયમાં પોતાના સ્વતન્ત્ર (!) વિચાર દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરે છે તેમણે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે વૈદિક તત્ત્વ શોધકો સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવનાર ન હતા, પણ ગુરુપસત્તિદ્વારા અર્પિત વેદવેદાન્ત હોવા છતાં તપ અને ષ્ણયર્થ (સયમ) દ્વારા પરમાત્માનો પ્રસાદ મેળવીને વલ્કલ વસ્ત્રો પરિધાન કરનારા અને હિંચવૃત્તિથી જીવન નિર્વહન કરનારા પ્રાતઃસ્મરણીય પુણ્યશ્લોકો હતા. તેઓ વૈદિકતત્ત્વ શોધીને અનધિકારીના હાથમાં અર્પવાનું અવિચારશીલ પગલું ભરતા નહતા. પણ ઉત્તમ અધિકારીને એ તપસા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ કહેતા હતા. અને તેની પૂર્ણ પરીક્ષા કરીનેજ જ્ઞાન અર્પતા હતા. નહિ કે ઓક્ષફોર્ડમાં જઈને બે ચાર ભૂજંગો કરીને. અત્યારે પણ વાસ્તવિક વૈદિક જ્ઞાન આપણે પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તે પૂજ્ય ઋષિ મુનિઓનુંજ અનુસરણ કર્તવ્ય છે. અને તદનુક્રિત તપના પ્રભાવેજ જાણી શકાય છે.

કેટલાકો એમ પણ કહે છે કે અમુક ઋષિને દક્ષિણ દેશનું જ્ઞાન ન હતું. તે ઋષિના સમયમાં આર્યો દક્ષિણમાં આવ્યા નહતા, કારણ કે વેદમાં ગંગા, યમુનાનુંજ નામ આવે છે તેથી. પંજન્યમાંજ તેઓ હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પણ એક પ્રકારનો પ્રમત્તપ્રલાપજ કહી શકાય. પૂર્વાપર અનુસંધાન જોયા વિના કહેવું કે અમુકને અમુક પદાર્થનું જ્ઞાન નથી તે અયોગ્ય છે. આધુનિક શોધ જોળનું વિચિત્ર પરિણામ અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ થયું છે. જાવા ટાપુમાં થોડાક શિલાલેખ મળ્યા છે. તેમાંથી એકમાં દાનનું વર્ણન છે. પણ તે લેખનો અર્થ એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને યજ્ઞ કર્યો છે. ત્યાં એક પ્રસ્તર સ્તૂપ છે. તેમાં તે શિલાલેખ મળ્યો છે. “ઈષ્ટ્વા” અને “યૂપ” આ બે શબ્દ છે, તે ઉપરથી પશ્ચિમના વિદ્વાને અનુમાન કર્યું છે કે આ યજ્ઞીય યૂપ છે, દાનનો સ્મરણ સ્તંભ નથી. જો તે વિદ્વાન (!) ને ધાતુપાકજ અવગત હોત તો સમજી શકત કે યજ્ઞ દાનાર્થક પણ છે. અને જો શ્રૌતસૂત્રનું અધ્યયન કર્યું હોત અને કાષ્ઠ સારા યાજ્ઞિક પાસેથી યજ્ઞીય યૂપનો આકાર સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો પ્રસ્તર સ્તૂપને યજ્ઞીય યૂપ કહેવાનું સાહસ ન થાત. એક પશ્ચિમના વિદ્વાને જે અર્થ કર્યો છે તેજ જરાજર છે એમ પૌર્વાત્ય પ્રોફેસરો પણ સ્વીકારે છે. આજ પ્રકારનું અજ્ઞાન વૈદિક કાલ નિર્ણયમાંજ દષ્ટિપથ થાય છે.

વૃત્રની કથાની પેઠેજ પ્રજાપતિએ કરેલું સુતાનુગમન પણ વેદમાં છે. તેનું તત્ત્વ વેદમાંજ નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યું છે:—

“प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमम्यध्यायद् दिवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामन्यैत्—”

ઇત્યાદિ વાક્યો ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં આવે છે. “ પ્રજાપતિએ સ્વદુહિતામાં ગમન કર્યું ” એનો અર્થ શું થાય? જૈમિનિ મહર્ષિ કહે છે કે તેમાં કંઈ ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી. પ્રજાપતિ કોઈ વ્યભિચારી પુરુષ નથી પણ પવિત્ર સવિતા દેવ છે. કુમારિલભટ્ટ લખે છે કે:—

“ પ્રજાપ્રતિસ્તાવત્પ્રજાપાલનાધિકારાદાદિત્ય એવોચ્યતે । સચ અણ્ણોદયવેલાયામુષસમુચન્નમ્યૈત્ । સા તદાગનમ દેવોપજાયત્ इति तद्दुहितृत्वेज व्यपदिश्यते । तस्यां चारुणकिरणारुयबीजनिक्षेपात् स्त्रीपुरुषयोगवदुपचारः” પ્રજાપતિ એટલે જેને પ્રજાપાલનનો અધિકાર છે એવો આદિત્ય પ્રજાપતિ શબ્દથી કહેવાય છે. અને તે અરુણોદયવેલાએ ઉપાની પાસે જાય છે. ઉપા પણ આદિત્યના આગમનથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તે આદિત્યની દુહિતા અર્થાત્ કન્યા છે. અને તે ઉપામાં આદિત્ય અરુણાદિરણાખ્ય બીજવપન કરે છે તેથી ત્યાં સ્ત્રી પુરુષના યોગવત્ ઉપચાર કહ્યો છે. ” આ વર્ણન ઔપચારિક (લાક્ષણિક) છે. જે લોકો પ્રજાપતિ એટલે ધાતા બ્રહ્મદેવ એવો અર્થ કરીને બ્રહ્મદેવપર અનુચિત વ્યવહારનો દોષારોપ કરે છે, તેમને આ કથાનું તત્ત્વ સમજાતું નથી.

આવીજ રીતે તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં “ અહલ્યાયૈ જાર: ” ઇત્યાદિ શબ્દ પ્રયોગ મળે છે. આ કથા વાલ્મીકીય રામાયણની કથા સાથે મળે છે. નિરુક્તકાર યાસ્કાચાર્ય કહે છે કે “ આદિત્યોઽજાર ઉચ્યતે રાત્રેર્જરયિતા ” ૩-૩-૪. આ સ્થલે રાત્રિને ગણી જનાર આદિત્ય “જાર” શબ્દથી ગૃહીત કરવામાં આવ્યો છે. નહિ કે વ્યભિચારી. હવે ક્યાં ગૌતમપત્ની અને ક્યાં રાત્રિ? કંઈપણ મેળ નથી. છતાં વેદમાં દ્વપણ જોનાર દોષ જુએ છે. જેને કમજો થાય તે પીણું દેખે. તેમાં વસ્તુનો દોષ નથી પણ તેની આંખનો જ દોષ છે. શ્રીમાન્ કુમારિલ સ્વામી આ વિષયને નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે—

“ एवं समस्ततेजाः परमैश्वर्यनिमित्तेन्द्रशब्दवाच्यः सवितैव, अहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मक जरया हेतुत्वाज्जीर्यत्यस्मादनेनैवોदितेनेत्यादित्य एवाहल्याजार इत्युच्यते; नतु परस्त्रीव्यभिचारात्” આ પ્રકારે પરમૈશ્વર્ય વાચક જે ઇન્દ્ર શબ્દ છે તે સમસ્ત તેજવાળા આદિત્યનો વાચક હોવાથી ઇન્દ્ર એટલે સવિતા. દિવસમાં લીન થવાથી રાત્રિને અહલ્યા કહી. તેને આદિત્ય ક્ષીણ કરે છે જરાજીર્ણ કરે છે—ગળી જાય છે. માટે આદિત્ય જ “અહલ્યાજાર” શબ્દથી લેવો. નહિ કે તે પરસ્પર વ્યભિચારથી જાર છે.

આ રીતે વૈદિક કથાઓનું તાત્પર્ય ભિન્ન હોવાથી તે ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું વર્ણન છે એમ કહી શકાય નહિ. માટેજ વેદ નિત્યજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેનો કાલનિર્ણય પણ સર્વથા અશક્યજ છે.

વેદ અપૌરુષેય છે.

કેટલાક લોકો કહે છે કે “ તસ્માદ્વજાત્સર્વહુતઋચઃ સામાનિ જજિરે । છન્દાંસિ જજિરે તસ્માદ્વજુસ્તસ્માદજાયત ” (ઋ. સં. ૧૦ મંડલ, યજુ. સં. ૩૧ અધ્યાય અથ. અં. ૧૯ કાં.) આ ઋતુમાં ઋક્, સામ અને યજુષની ઉત્પત્તિ ખતાવી છે. ભલે તે ઇશ્વરની પાસેથી જ ઉત્પન્ન થયા હોય તોપણ તેમની ઉત્પત્તિનો કાલ તો અમુક હોવાજ જોઈએ. અને પુરુષ એટલે ઇશ્વરની પાસેથી ઉત્પન્ન થવાથી તે પૌરુષેય પણ છેજ. આ એકજ મંત્રમાં વેદની ઉત્પત્તિ ખતાવી છે એમ નથી પણ બીજા મંત્રો વિદ્યમાન છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં “ ઋગ્વેદપવાન્નેરજાયત યજુર્વેદો વાયોઃ સામવેદઃ આદિત્યાન્ ” ૫-૫-૭ તેમજ સ્મૃતિ પણ કહે છે કે “અગ્નિવાયુરવિભ્યસ્તુ ત્રયં બ્રહ્મ સનાતનમ્ । દુદોહ યજ્ઞસિદ્ધચર્ચમૃગ્યજુઃ સામલક્ષણમ્ । ” (મ. ૧) આ વાક્યો વેદોની ઉત્પત્તિનાં સૂચક છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય પાસેથી વેદ ઉત્પન્ન થયા તેથી તે પૌરુષેય છે.

આ આક્ષેપ પણ અસલ્ય છે. આ જે ઉત્પત્તિ ખતાવી છે તે ઉત્પત્તિ નથી પણ અધ્યયનાધ્યાપનનો ક્રમ છે. મૂઃ મૂઃ અને સ્વઃ જેમાં પ્રધાન છે એવા અગ્નિવાયુ અને સૂર્ય માટે યજ્ઞોનું દોહન છે. આ સ્થલે

અગ્નિવાયુરવિભ્યઃ આ ચતુર્થી વિભક્તિ છે, દોહન શબ્દનો અર્થ અધ્યાપન થાય છે. અર્થાત્ અગ્નિવાયુ અને સૂર્ય માટે વેદનું દોહન કર્યું—અગ્નિવાયુ અને સૂર્યને વેદ લખાવ્યો આ અર્થ છે. તેથી કાંઈ પૌરુષેયત્વની સિદ્ધિ થતી નથી. મુણ્ડકોપનિષદમાં પણ “બ્રહ્મા દેવાનાં પ્રથમઃ સમ્બભૂવ, વિશ્વસ્યકર્તા ભુવનસ્ય ગોપ્તા । સ બ્રહ્મવિદ્યાં સર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠામથર્વાય જ્યેષ્ઠપુત્રાય પ્રાહ ॥ અથર્વણે યાં પ્રવદેત બ્રહ્મા તાં પુરોવાચાઙ્ગિરે બ્રહ્મવિદ્યામ્ । સ ભરદ્વાજાય સત્યવાહાય પ્રાહ ભારદ્વાજોઽઙ્ગિરસે પરાવરામ્ ॥ આ શ્રુતિમાં પણ અધ્યાપનનો જ ક્રમ જતાવ્યો છે.

મંત્ર, બ્રાહ્મણ, અને ઉપનિષદ આ સર્વજ વેદ છે. જે લોકો કેવલ મંત્ર ભાગને વેદ માને છે તે પણ આર્ષેય નિર્ણયને સમજી શકતા નથી. વાસ્તવિક રીતે તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો ભેદજ નથી. બ્રાહ્મણ ભાગમાં વિધિ વાક્યો આવે છે, સંહિતામાં પ્રયોગ સમવેતાર્થ સમારકત્વ હોય છે અને ઉપનિષદમાં જ્ઞાન કાણ્ડનો સમાવેશ થાય છે. મંત્ર બ્રાહ્મણાદિ વ્યવહારથી પ્રકરણ જ્ઞાન થાય છે. નહિ કે મંત્ર વેદ છે અને બ્રાહ્મણ વેદ નથી. આપસ્તમ્બ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે મન્ત્રબ્રાહ્મણયોર્વેદનામંથયમ્ મંત્ર અને બ્રાહ્મણને વેદ કહે છે. બ્રાહ્મણમાં આરણ્યક અને ઉપનિષદનો સમાવેશ થાય છે. શુકલ યજુર્વેદના પ્રાતિશાખ્યમાં પણ કહ્યું છે કે તદ્વોદકેષુ મન્ત્રાણ્ય ૨-૧-૩૦ શેષે બ્રાહ્મણશબ્દઃ ૨-૧-૩૧ મંત્ર બ્રાહ્મણનો વિભાગ કરતાં મહર્ષિ-જેમિનિ પણ ઉભયને વેદ કહીને જ બોલાવે છે અને ભાષ્યાવચનાત્ ૧-૧-૩૦ પરન્તુ શ્રુતિસામાન્યાત્ ૧-૧-૩૧ કૃતે વા નિયોગઃ દ્વયાત્ કર્મણઃ સમ્બન્ધાત્ ૧-૧-૩૨. આ સૂત્રો વડે વેદ અપૌરુષેય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. જેમને શંકા હોય તેમણે આ સ્થળનું શ્લોક વાર્તિક વાંચવું વિસ્તારના લયથી અને અત્રજ વિરમીએ છીએ. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે વેદ ભગવાનના નિઃશ્વાસરૂપ હોવાથી અપૌરુષેય છે.

વ્યાસસૂત્ર અને તત્પ્રણેતા

શ્રીમહાપ્રભુજીએ અપૌરુષેય વેદનેજ પ્રમાણત્વે સ્વીકાર્યો છે. પણ આધુનિક જીવો મન્દ બુદ્ધિવાળા હોવાથી વેદના વાસ્તવિક અર્થને સમજી શકતા નથી તેમને અનેક સ્થળે ભ્રમ થાય છે. તેથી તેમણે વેદાર્થ સમજવાનો એક ક્રમ નિશ્ચિત કર્યો છે. તે એ કે જો પરસ્પર વિરોધી વેદ વાક્યોનો સમન્વય કરવો હોય તો તે ગીતાથી વિરુદ્ધ ન હોવો જોઈએ. કદાચિત્ ગીતામાં સંદેહ થાય તો તેનો અર્થ વ્યાસ સૂત્રને અનુસરીને કરવો તથા જો વ્યાસ સૂત્રમાં પણ સંદેહ રહી જાય તો તેનું સમાધાન શ્રીમદ્ભાગવતને અનુસરીને કરી લેવું. અર્થાત્ વેદનો અર્થ ગીતા, વ્યાસ સૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવતને વિરુદ્ધ ન હોવો જોઈએ. શ્રીમહાપ્રભુજીને વેદ વ્યાસના મતથી વિરુદ્ધ વેદાર્થ અભીષ્ટ નથી, આપ શ્રી વેદવ્યાસનો જ વ્યાસોસ્માકં ગુરુઃ કહીને સંબોધે છે. આપશ્રીને વેદવ્યાસ માટે ઘણું માન છે. કેટલાક લોકો મહાભારતના પ્રણેતા વ્યાસ અને બ્રહ્મસૂત્રના પ્રણેતા વ્યાસ તેમજ ભાગવત પ્રણેતા વ્યાસમાં અન્તર માને છે. પણ શ્રીમહાપ્રભુજી આ ત્રણે અંથોના પ્રણેતાને વેદવ્યાસના જ નામથી ઓળખે છે. જેણે વેદ વિભાગ કહીને શાખાઓ જુદી પાડી તેજ મહાભારત, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રણેતા છે. પારાશર્ય વેદવ્યાસ ભગવાનની કક્ષાનો અવતાર છે. ભગવન્નિઃશ્વાસરૂપ વેદના તાત્પર્યને તેજ યથાર્થરૂપે જાણે છે. તેથીજ તેમણે શાખાઓને જુદી પાડી છે. અને મહાભારત બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં વેદાર્થનો વિચાર કર્યો છે. આ ત્રણે અંથોમાં વેદનો જ વિચાર હોવાથી શ્રીમહાપ્રભુજી તેમને વેદના અર્થ નિર્ણાયક તરીકે સ્વીકારે છે.

તૃતીય ચતુર્થાધ્યાયનો પ્રતિપાદ્ય વિષય

“તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં પૃચ્છામિ” આ શ્રુતિ બ્રહ્મમાં ઉપનિષદજ પ્રમાણ છે એમ કહે છે. માટેજ બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયમાં સર્વ ઉપનિષદોનો સમન્વય બ્રહ્મમાં થાય છે એમ પ્રતીતાર્થ નિરાકરણ

પૂર્વક પ્રતિપાદન કર્યું દ્વિતીયાધ્યાયમાં વિરૂદ્ધ સ્મૃતિઓનું નિરાકરણ કરી શ્રુતિ વાક્યોનો એ પરસ્પર વિરોધ પરિહાર કર્યો. આ પ્રકારે અવિરોધ સિદ્ધ થવાથી સર્વ ઉપનિષદો બ્રહ્મ પર છે એમ સિદ્ધ થયું, હવે તૃતીયાધ્યાયમાં તે ઉપનિષદોની બોધકતા નિવિચિકિત્સ શાબ્દજ્ઞાન વડે બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં કેવી રીતે થાય એમ આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે ઋષિઓએ પોતપોતાની બુદ્ધિથી અનેક પ્રકારે ઉપનિષદોની બોધકતાનો વિચાર કર્યો છે, તે સર્વની નિવૃત્ત કરવા માટે આ તૃતીયાધ્યાયનો આરંભ છે. દ્વિતીયાધ્યાયમાં પ્રથમાધ્યાયમાં પ્રતિપાદિત સમન્વયમાં જ્યાં વિરોધના સમાન થતો તેની નિવૃત્તિ કરી છે. તેથી તે પ્રથમાર્થ બોધક અવિરોધાધ્યાય ઉપોદ્ધાતરૂપે છે. તેજ રીતે તૃતીયાધ્યાય પણ પ્રથમાધ્યાયમાં વિષયાબૂત જે ઉપનિષદો છે, તેમાં રહેલી બોધકતા પ્રકારનું શોધન કરેલું છે. આથી દ્વિતીય અને તૃતીયાધ્યાયનો ઉપજીવ્યોપજીવક ભાવ સિદ્ધ થાય છે. અથવા શેપશેષીભાવ (અંગાંગીભાવ) સિદ્ધ થાય છે. સમન્વયાધ્યાય શેષી અને દ્વિતીય તૃતીયાધ્યાય શેપભાવમાં દાખલ થાય છે, કારણ કે તૃતીયાધ્યાયમાં વિદ્યા વિપયત્વે કરીને સમન્વય થયો છે. આ ત્રણે અધ્યાયોની સામાન્ય વિશેષભાવ સંગતિ છે. ઉપજીવ્ય ઉપજીવકભાવનો અર્થ કાર્યકારણ ભાવ થાય છે. તદ્દનુસાર ઉપજીવક વિદ્યાકાર્ય છે તેજ તૃતીયાધ્યાયનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે.

શાસ્ત્રમાં તૃતીયાધ્યાયની સાધનાધ્યાયના નામથી પ્રસિદ્ધિ છે, તો પછી આ સાધનોનોજ વિચાર અધ્યાયાર્થ થવો જોઈએ, નહિ કે બોધકતા પ્રકારનો વિચાર અધ્યાયાર્થ છે એમ એક શંકા થઈ શકે છે. તેનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે.

ગુરુ મુખથી ઉપનિષત્ પ્રતિપાદિત બ્રહ્મનું શ્રવણ કર્યા પછી સર્વ ઉપનિષદોનો સમન્વય બ્રહ્મ થાય છે અને શ્રુતિ સ્મૃતિઓનો પરસ્પર કોઈ પણ વિરોધ નથી એમ અધ્યાય દ્વય વડે માનીને અનંતર નિદિધ્યાસન અર્થાત્ સમાધિ માનસી સેવા છે. સમાધિરૂપ જે માનસી સેવા બતાવી તેનો ઉપાય ચિત્ત શુદ્ધિદ્વારા છે. યદ્યપિ માનસી સેવાનું સાધન તનુની અને વિત્તની સેવા છે તથાપિ જૈમિનિ મતનોએ ઉપન્યાસ કરેલો હોવાથી કર્મદ્વારા ચિત્ત શુદ્ધિ થાય ત્યારે ભક્તિ થાય, અને ઉપાસના વડે ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે એમ ભાષ્યમાં કહ્યું છે તેથી ઉપાસનાને સાધનત્વે કહી છે. તે ઉપાસનાઓ સર્વ શાખાઓમાં કવચિત્ “આત્મેત્યેવોપાસીત” ઇત્યાદિ વાક્યો વડે અને કવચિત્ પ્રકરણ વડે જણાવી છે. અર્થાત્ એક વાક્ય અથવા પ્રકરણમાં પઠિત ઉપાસના તત્પ્રકારનો બોધ કરાવીને વિદ્યાને ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે વિદ્યાને તે પ્રકારનાં વાક્યો જેમાં હોય તેવી સર્વ શાખાઓ એક સાથેજ બોધ કરાવે છે. અર્થાત્ ઉપાસનાના જે અચિરાદિ વિદ્યાના પ્રકારો છે તે ઉપનિષદોમાં વર્ણિત છે અને તેવા વાક્યોની બોધકતા આ તૃતીયાધ્યાયમાં દર્શાવી છે. તેથી તે સાધનાધ્યાય કહેવાય છે. જો બોધકતાનો વિચાર ન હોય તો સર્વ શાખાઓ મળીને એક વિદ્યા કહે છે કે અનેક તે જાણી શકાય નહિ. અને તે જાણ્યા વિના સાધનોનો નિર્ણય પણ થાય નહિ. માટેજ બોધકતા પ્રકાર અર્થજ વિશેષ રમણીય છે. અને આજ અર્થ રશ્મિ-કારને પણ સંમત છે.

જો ઉપનિષદમાં રહેલી બોધકતાનો પ્રકારજ આ અધ્યાયનો અર્થ હોય તો સંસાર ગતિ પ્રભેદ સન્ધ્ય સૃષ્ટિ આદિ અધિકરણોમાં તો કેવલ બોધકતાજ છે પ્રકાર નથી તેની સંગતિ શી રીતે થાય ?

તેની પણ સંગતિ થાય છે. “બ્રહ્મવિદાપ્રોતિ પરમ્” આ શ્રુતિમાં પરપ્રાપ્તિનું સાધન જે જ્ઞાન કહ્યું તે અપરોક્ષ જ્ઞાનજ વિપક્ષિત છે. “તસ્મિન્નદૃષ્ટે પરાવરં” “આત્મન્યેવાત્માનં પર્યેત્” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં દર્શન-જોવું એજ કહ્યું છે. અને તે દર્શન કોઈ શબ્દ શ્રવણ માત્રથી સંભવતું નથી. માટે શ્રવણ પછી મનનની આવશ્યકતા રહે છે, અને તે મનન “મન્તવ્યઃ” ઇત્યાદિ વિધિ વાક્યો વડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે મનન ચિત્ત શુદ્ધિ વિના સંભવતું નથી. જે સ્થળે શ્રવણ માત્રથી ફળ કહ્યું હોય ત્યાં પણ શુદ્ધિની જરૂર તો હોય છેજ. અને શ્રવણ માત્રથી જેને ફળ મળે છે ત્યાં અવશ્ય શુદ્ધિ છેજ એમ પણ ફલબલથીજ

સિદ્ધ થાય છે. માટે જન્મથી અને કર્મથી શુદ્ધિ હોય તોજ વિચારરૂપ સાધન સહિત પુરુષમાં વિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા જો પ્રભુ વરણ કરે તો જન્મ કર્મની શુદ્ધિની અપેક્ષા રહેતી નથી. જેમ યોગમાં મનઃ શુદ્ધિથીજ ક્ષત્ર મળે છે. તેમ “અતો નિર્વિષયં નિત્યં મનઃ કાર્યં મુમુક્ષુણા” આ શ્રુતિને અનુસરીને જન્મદ્વિ શુદ્ધિ ન હોય અને પ્રભુ કૃપા કરીને વરણ કરે-વરીલે તો મનઃ શુદ્ધિ થઈ જાય છે. ધ્યાનબિન્દુ ઉપનિષદમાં કહેલું છે કે:-મયિ શૈલસમં પાપં વિસ્તીર્ણં યોજનાન વહૂન્, મિચતે જ્ઞાનયોગેન” જો ધણા યોજનો સુધી વિસ્તૃત થયેલું પર્વત સમાન પાપ હોય તો પણ જ્ઞાન યોગ વડે તે ભેદાય છે. અર્થાત્ જ્યારે પ્રભુનું માહાત્મ્યજ્ઞાન થાય ત્યારે અધ્યાત્મ પાપો પોતાની મેળેજ દૂર થઈ જાય છે. પ્રભુ જ્યારે વરણ કરે છે ત્યારે “અપૂતઃ પૂતો ભવતિ” આ ગોપાળતાપિન્યુપનિષદની શ્રુતિને અનુસરીને ભક્ત પૂતાત્મા થઈ જાય છે, તેને અન્ય સાધનોની અપેક્ષા રહેતી નથી.

અધિકારી હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ પ્રકારના હોય છે, તેમાંથી ઉત્તમ અને મધ્યમની શુદ્ધિ વરણ અને યોગ વડે થઈ જાય છે. તેથી તેની શુદ્ધિનો વિચાર આ સ્થળે કર્યો નથી. કિન્તુ પ્રથમપાદમાંજ જ્ઞાન્ય અધિકારીનીજ શુદ્ધિનો વિચાર કરેલો છે. શ્રીમદ્વેદવ્યાસ બાદરાયણનો જ્ઞાન્ય અધિકારીઓ માટેજ આ પ્રયાસ છે.

દ્વિતીયપાદમાં જીવની અવસ્થાદિના વિચાર પૂર્વક તેની બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્તિમાં યોગ્યતાનો વિચાર આવે છે- જીવની યોગ્યતાનો વિચાર કરવાથી જીવનો મુક્તિમાં અધિકાર સિદ્ધ થવાથી બ્રહ્મ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય.

તૃતીય પાદમાં અંતરંગ સાધન જે કર્મજ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગીય ઉપાસના તેનો વિચાર કરીને તે તે પ્રકારની ઉપાસનામાં કહેલા ગુણોનું ચિંતન છે અર્થાત્ અમુક પ્રકારની ઉપાસનામાં અમુક પ્રકારના ગુણ છે તેનો વિચાર આવે છે.

ચોથા પાદમાં બહિરંગ વિચાર વડે સ્થૂલ દેહવડે અને સાધારણ તથા જે બહિરંગ સાધનોનું આશ્રમ ધર્માદિનું આચરણ કરવામાં આવે છે તેનો વિચારકરી પૂર્વોક્ત કાંડનો યજ્ઞ, તપ, શમદમાદ તથા શ્રવણાદિ ભગવદ્ધર્મોનો ઉપસંહાર આવે છે. અર્થાત્ પ્રથમપાદમાં બતાવ્યા પ્રમાણેજ જ્ઞાન્યાધિકારીઓની સ્વરૂપ યોગ્યતા અને સહકારી યોગ્યતા પ્રથમ સિદ્ધ થાય ત્યારે દ્વિતીય પાદોક્ત રીતિથી બ્રહ્મ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થવાથી યથાધિકાર તે તે પ્રકારની ઉપાસના કરવાથી બ્રહ્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય. અને ઉત્તમ તથા મધ્યમ અધિકારીને દ્વિતીય પાદોક્ત બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ કરવામાં યોગ્યતા હોવાથી પ્રથમ પાદોક્ત યોગ્યતા ન હોય તો પણ યથાધિકારે વરણ થાય તો બ્રહ્મ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થઈ જાય અને પછી તે નિશ્ચિત કરેલા બ્રહ્મ સ્વરૂપની તદ્દુચિત રીતે ઉપાસના કરે ત્યારે બહિરંગ સાધનો સહ પરપ્રાપ્તિ થાય.

અતુર્થાધ્યાયમાં પૂર્વોક્ત સાધન કરનારા જીવને જે ફલની પ્રાપ્તિ થાય તેનું નિરૂપણ આવે છે. જેમ સમન્વય અને અવિરોધાધ્યાયમાં શ્રુતિઓનો સમન્વય અને પરસ્પર વિરોધાભાવનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું, અને તૃતીયાધ્યાયમાં શ્રુતિઓની બોધકતાનો પ્રકાર બતાવ્યો તેમજ આ અધ્યાયમાં બ્રહ્મવિદ્ અક્ષર બ્રહ્મને જાણનારની અવસ્થાનું નિરૂપણ કરવાથી કર્મથી સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત પરબ્રહ્મનું ફલ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

માયાવાદની સમીક્ષા

માયાવાદીઓ જીવને પ્રતિબિંબ માને છે અને સર્વ જગતને મિથ્યા કહે છે. તેમજ જગતમાં રહેલા વેદનું પણ મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી તેમનો મત વૈદિક નથી એમ કહી શકાય. જો વૈદિક મત હોય તો જીવને પ્રતિબિંબ માની શકાય નહિ પણ તેઓ માયામાં ફસાયેલા હોવાથી તેમની શુદ્ધિ પણ માયિક થઈ ગઈ છે. વસ્તુતઃ જીવ અંશ છે અને અંશીની સેવા કરવી એજ તેનો ધર્મ છે.

જીવ પ્રતિબિમ્બ નથી.

માયામાં જે ચૈતન્યનું પ્રતિબિમ્બ છે, તે ઇશ્વર છે, અને તે સર્વજ્ઞ છે; કેમકે માયા શુદ્ધ સત્ત્વ પ્રધાના હોવાથી તે ઇશ્વરના જ્ઞાનનું આવરણ કરી શકતી નથી. અને અવિદ્યામાં જે ચૈતન્યનું પ્રતિબિમ્બ છે-જીવ છે, તે અજ્ઞ છે કેમકે અવિદ્યા મલીન સત્ત્વ પ્રધાના હોવાથી જ્ઞાનનું આવરણ કરી શકે છે, આ જીવ, ઇશ્વર અને શુદ્ધ, ચૈતન્ય, અવિદ્યા અને માયાવડે પરસ્પર ભિન્ન પ્રતીત થાય છે. અને બ્યવહાર દશામાંજ જીવની અવિદ્યાથી આ જગત્ની પ્રતીતિ થાય છે. પરંતુ અવિદ્યા, માયા ઉપાધિ આ સર્વ મિથ્યા હોવાથી વાસ્તવિક રીતે અભિન્ન જ છે એમ માયાવાદીઓ કહે છે.

પરંતુ શુદ્ધાદૈત્ય સિદ્ધાન્તની કસોટી ઉપર માયાવાદ વેદ વિરુદ્ધ ઠરે છે. કારણ કે રૂપ, રૂપવાન્ અને રૂપવાન્માં રહેલા સંયોગ, વિભાગ વગેરે ધર્મો આટલાજ પદાર્થોનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે. તો (માયાવાદીઓ) જેને બ્રહ્મ કહે છે તે નીરૂપ છે, અર્થાત્ કહેવાતા નીરૂપ બ્રહ્મનું રૂપ, રૂપવત્ત્વ અને તન્નિષ્ઠ ધર્મ કાઇપણ ન હોવાથી તેનું પ્રતિબિમ્બ કેમ હોઇ શકે? બીજી દલીલ તમે (માયાવાદીઓ) એમ કહો છો કે મલીન સત્ત્વપ્રધાના અવિદ્યામાં ચૈતન્ય પ્રતિબિમ્બ પડે છે તે જીવ કહેવાય છે. પ્રતિબિમ્બ દર્પણાદિ સ્વચ્છ પદાર્થમાંજ પડે છે, મલીનમાં નહિ. અવિદ્યાને તમે મલીન કહો છો અને તેમાં પ્રતિબિમ્બ પણ માનો છો, તે કેમ સંભવે? વળી તમે જે પ્રતિબિમ્બનું પ્રતિપાદન કરો છો તે આ પ્રકારે યુક્તિથી ખણ્ણિત છે. તમારા મતના સમર્થનમાં તમે શ્રુતિ કે સૂત્રનું પ્રમાણ મૂકી શકતા નથી. ત્યારે તે સિદ્ધાન્ત કેમ માની શકાય? તમે પ્રતિબિમ્બની કલ્પના માત્ર કરો છો. કલ્પના પણ જે લોકાનુકૂલ હોય તોજ માની શકાય, લોક વિરુદ્ધ કલ્પનાના સ્વીકારમાં અનુપપત્તિ થાય. તેથી તમારી લોકવિરુદ્ધ કલ્પના સર્વથા માનવા લાયક નથી. જે નીરૂપનું પ્રતિબિમ્બ મલીન પદાર્થમાંજ દૃષ્ટિગોચર થતું હોય તો વાયુ (જે નીરૂપ છે, તેનું) નું પ્રતિબિમ્બ કાષ્ઠમાં (મલીનમાં) દૃષ્ટિગોચર થતું જોઇએ. જે તેમ થાય તો તમારી કલ્પના માની શકાય. અન્યથા કદાપિ માનવા યોગ્ય નથી.

માયાવાદીઓ એમ પણ દલીલ કરે છે કે આકાશ નીરૂપ છે, અને તેનું પ્રતિબિમ્બ દર્પણમાં પડે છે, તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે નીરૂપ બ્રહ્મનુંજ પ્રતિબિમ્બ પડી શકે છે. અઘાપિ મલીન છે તથાપિ એક બાજુએ તે સ્વચ્છ પણ છેજ. તેથી તેમાં પ્રતિબિમ્બની કલ્પના લોક વિરુદ્ધ ન કહી શકાય. જેમ રજતપાત્ર પૃથ્વિ દેશસ્થિત ઘટાદિ પદાર્થનું આવરણ કરે છે અને બીજાબાજુએ સૂર્યનું પ્રતિબિમ્બ પણ ગ્રહણ કરે છે તેમ અવિદ્યા જ્ઞાનનું આવરણ અને ચૈતન્યનું પ્રતિબિમ્બ ગ્રહણ કરી શકે છે. તેમજ સૂર્યગ્રહણ સમયે કાજળથી મલીન થએલો કાચ સૂર્યનું પ્રતિબિમ્બ ગ્રહણ કરે છે. આ પણ પ્રત્યેકનો અનુભવ છે, તેથી પ્રતિબિમ્બવાદ સર્વથા અયુક્ત છે એમ કહી શકાય નહિ. પણ આ સ્થલે માયાવાદીઓ ભૂલ કરે છે. કારણ કે જે આકાશનું પ્રતિબિમ્બ કદાચ માની પણ લેઇએ તોપણ તે ઉપરથી બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે પ્રભાસહિત આકાશ પ્રતિબિમ્બિત થાય છે, અને પ્રભાને રૂપ છે. પ્રભાને નીરૂપ કાઇપણ કહેતું નથી. તેથી આકાશનું પ્રતિબિમ્બિત થતું બ્રહ્મના પ્રતિબિમ્બમાં પ્રમાણત્વે કેમ સ્વીકારી લેવાય? પ્રભા સ્વરૂપ સંબંધ વિશેષથી આકાશમાં સ્થિત છે. તેથી સ્વરૂપ સંબંધે આકાશને પણ રૂપવાન્ કહી શકાય. પણ તમારું બ્રહ્મ તો સર્વથા રૂપસંબંધથી શૂન્ય જ છે. વાસ્તવિક રીતે રૂપવાનનુંજ પ્રતિબિમ્બ થાય છે. આ સ્થલે “રૂપવાન્” શબ્દનો અર્થ દૃશ્ય પદાર્થ છે. આકાશ રૂપવાન્ નથી, તથાપિ વસ્તુ સ્વભાવ વડે કરીને તેનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે, પરંતુ માયાવાદીઓનું બ્રહ્મ તો રૂપરહિત હોવાથી તથા દૃશ્ય પદાર્થ ન હોવાથી તેનું પ્રતિબિમ્બ માની શકાય તેમ નથી.

બીજી દલીલ માયાવાદીઓ એવી કરે છે કે પ્રતિબિમ્બમાં દૃશ્યત્વની અપેક્ષા રહે છે, અને દૃશ્ય-

ત્વમાં એ રૂપની અપેક્ષા હોય છે. જે આકાશ નીરૂપ હોવા છતાં પણ વસ્તુ સ્વભાવ વડે તે દૃશ્ય છે તો વસ્તુ સ્વભાવ વડે કરીને જ બ્રહ્મનું પણ પ્રતિબિમ્બ કેમ ન હોય ?

માયાવાદીઓની આ દલીલ પણ લૂછી છે. કારણ કે જે માયાવાદીની દલીલ કદાચ માની લેવાય તોપણ તેમનાજ મત પ્રમાણે બ્રહ્મ અને અવિદ્યા ઉભયે વ્યાપક છે. અને વ્યાપકનું વ્યાપકમાં પ્રતિબિમ્બ અસંભવિત છે. અને આકાશનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષમાં દેખાય છે, માટે તે સ્થલે વસ્તુ સામર્થ્ય માની લેવું પડે છે. જે સાર્વત્રિક આ નિયમ લાગુ પડે તો અનવસ્થા થાય. જેમ આકાશનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે, તેમ બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ નથી તેથી તેનું પ્રતિબિમ્બ માની શકાય નહિ. માયાવાદી એમ પણ કહે છે, કે જેમ આકાશનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ છે તેમ બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ આચર્યાણુ શ્રુતિ વડે સિદ્ધ કરી શકાય છે. આચર્યાણુ શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે છે—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

એકજ પરમાત્મા અવિદ્યાકલ્પિત અને વસ્તુઓમાં સ્થિત છે, ઉપાધિના સંબંધ વડે કરીને તે જલસ્થિત ચંદ્રની પેઠે અનેક રૂપે દેખાય છે. આ શ્રુત વાક્ય ચંદ્ર અને જલનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે તેથી બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ પણ માની શકાય છે. તેમજ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના તૃતીય બ્રાહ્મણમાં “રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો બભૂવ” આ શ્રુત છે. તેથી જીવ બ્રહ્મનું અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિમ્બ છે એમ માની શકાય છે. વળી તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ અભેદ બોધક શ્રુતિઓ વડે તે પ્રતિબિમ્બ બ્રહ્મનું જ છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. માટેજ યદ્યપિ બ્રહ્મ સર્વથા રૂપરહિત છે તથાપિ તેનું પ્રતિબિમ્બ અવિદ્યામાં પડે છે, એમાં કાંઈપણ સંદેહ નથી.

માયાવાદીની આ વાર્તા પણ વૈદિક સિદ્ધાન્તથી સર્વથા અનુપાદેય છે. કારણ કે “एष एव हि भूतात्मा” વગેરે વાક્યો વડે જલચંદ્રનું દૃષ્ટાન્ત દેખાડીને પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી; આ તો માત્ર ભ્રમ છે. જલચંદ્રનો અર્થ “પ્રતિબિમ્બ” નથી, પણ મણ્ડલાકારથી પ્રતીત થતા જલપ્રવિષ્ટ ચંદ્રકિરણ જ વાસ્તવિક અર્થ છે. અને સમ્પૂર્ણ શ્રુતિનો આશય એમ છે કે જેમ ચંદ્ર પોતાના કિરણરૂપી અંશ વડે જલમાં સ્થિતિ કરીને કિરણ-મણ્ડલ-રૂપે એક કંપાદિરૂપ થઈને નાનાત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે, તેમજ બ્રહ્મ પ્રતિશરીર જીવરૂપે, એક હોવા છતાં પણ, ઇન્દ્રિયોના રૂપથી અનેકત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે. વળી કાંઈ શાખામાં “બહુધા” ના સ્થાને “દશધા” એવો પણ પાઠ છે. તે પણ અમારાજ અર્થનો પોષક છે. ત્યાં “દશધા” નો અર્થ દશ ઇન્દ્રિયો એમ થાય છે. વળી જીવને પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધ કરવા માટે “રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો બભૂવ” આ શ્રુતિને પ્રમાણુત્વ માયાવાદી સ્વીકારે છે. તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે બૃહદારણ્યક તૃતીય બ્રાહ્મણના આરંભમાં “યોડ્યમાત્મેદમમૃતમિદં બ્રહ્મેદં સર્વમ્” આ શ્રુતિથી ઉપક્રમ થાય છે અને ઉપસંહારમાં “તદેતદ્બ્રહ્મ” આ જડાત્મક જગત્ બ્રહ્મ છે. “બયમાત્મા બ્રહ્મ” આ જગત્ બ્રહ્મ છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ઉપક્રમ અને ઉપસંહારમાં બ્રહ્મનું સર્વરૂપત્વે વર્ણન છે, તો મધ્યમાં જીવનું પ્રકરણ ક્યાંથી આવે ? અને વાસ્તવિક રીતે અર્થ પહેલાં “પુરુષકે દ્વિપદઃ” આ મંત્રવડે જે દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, પુર (શરીર) બનાવીને બ્રહ્મે તેમાં પ્રવેશ કર્યો ઇત્યાદિ વર્ણન આવે છે. આથી બ્રહ્મની સર્વ રૂપતાનો વ્યાઘાત પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે જે વસ્તુને નિર્માણુ કરે છે અને જે પ્રવેશ કરે છે તેવ સ્તુતઃ પૃથક્ હોય છે; આ સાધારણ નિયમ છે, તે નિયમનો વ્યાઘાત પ્રાપ્ત થતાં “રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો બભૂવ” આ શ્રુતિ તેનું નિવારણુ કરે છે. આ શ્રુતિનો અર્થ પ્રકરણને અનુસરીને એમ થાય છે કે—બ્રહ્મે સર્વનું નિર્માણુ કરીને સર્વના મૂલરૂપ પોતેજ થઈ ગયું. આમાં પ્રતિબિમ્બની

કલ્પના કરવી બ્યર્થ છે. અને આજ શ્રુતિની વ્યાખ્યા “ અયંચૈ હરઃ” આ અનન્તરની શ્રુતિમાં આવે છે. આ શ્રુતિમાં બ્રહ્મની સર્વરૂપતાનું વર્ણન સ્પષ્ટ છે. તેથી “રૂપં રૂપં” આ શ્રુતિનો ઉપયોગ જીવને પ્રતિબિમ્બ પ્રમાણિત કરવામાં થઈ શકે તેમ નથી.

પ્રતિબિમ્બ વાદીઓની એક વિચિત્ર દલીલ એવી પણ છે કે અવિદ્યા અધટિત થટના પટીયસી હોવાથી તે વ્યાપક હોવા છતાં, તેમાં પ્રતિબિમ્બ પડી શકે છે તેથી પ્રતિબિમ્બવાદ અસંગત નથી અને પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓમાં યદ્યપિ પ્રતિબિમ્બ શબ્દ નથી તથાપિ તે સ્થલે અન્યથા અર્થ કરવો અયોગ્ય છે કારણ કે પ્રતિબિમ્બનું વર્ણન કઠોપનિષદમાં નીચે પ્રમાણે છે.

ઋતં પિબન્તૌ સુકૃતસ્ય લોકે ગુહાં પ્રવિશૌ પરમે પરાર્થે છાયાઽઽતપૌ બ્રહ્મવિદો વદન્તિ પન્ચાગ્નયો ચે ચ ત્રિણાચિકેતાઃ આ શ્રુતિમાં પ્રતિબિમ્બ વાચક “છાયા” શબ્દ છે. તેથી જીવ પ્રતિબિમ્બ છે એમ કહેવામાં બાધ આવતો નથી.

પરંતુ આ દલીલ શાસ્ત્ર સંમત નથી. કારણ કે “છાયા” શબ્દનો અર્થ પ્રતિબિમ્બ થતો નથી. જો “છાયા” શબ્દનો અર્થ પ્રતિબિમ્બ થાય તો આ શ્રુતિમાં અને “દ્વા સુવર્ણા” શ્રુતિમાં જીવ અને બ્રહ્મની સહસ્થિતિ હૃદયાકાશમાં બતાવી છે તે અસંભવિત થાય કેમકે બિમ્બ તથા પ્રતિબિમ્બ હોયની એકત્ર સ્થિતિ જ અસંભવિત છે, ચંદ્ર આકાશમાં અને તેનું પ્રતિબિમ્બ જલમાં રહે છે. તેમજ વળી “છાયા” અને પ્રતિબિમ્બ પદાર્થ પણ એક નથી. કારણ કે “છાયા” સર્વદા પ્રકાશશૂન્ય દેશમાં જ હોય છે, પરંતુ પ્રતિબિમ્બ પ્રકાશશાલી પ્રદેશમાં જોવામાં આવે છે. તેથી “છાયા” શબ્દ જીવને પ્રતિબિમ્બ પ્રમાણિત કરવામાં અશક્ત છે. અને કદાચ “છાયા” શબ્દનો અર્થ પ્રતિબિમ્બ માની લેવાય તો પણ છાયાનો અર્થ પ્રતિબિમ્બ પર્વત કે વૃક્ષનું પ્રતિબિમ્બ સંભવે છે, નહિ કે આતપ સ્વરૂપ બ્રહ્મનું, કેમકે જે સ્થલે આતપ રહે છે તેજ સ્થલમાં છાયાની સ્થિતિ સર્વથા અસંભવિત છે. માટેજ કઠોપનિષદની શ્રુતિનો “છાયા” શબ્દ જીવને પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધ કરતો નથી. આ સ્થલે શ્રુતિનો આશય એમ છે કે આનંદના તિરોભાવથી જે જીવમાં વિવક્ષ્યુતા છે તેનો બોધ “છાયા” શબ્દ કરાવે છે. જો માયાવાદી એવી દલીલ કરે છે કે “છાયા” શબ્દનો અર્થ પ્રતિબિમ્બ થાય નહિ, તો આનંદાંશનો તિરોભાવ એવો અર્થ પણ કેમ થાય? તેનો ઉત્તર આ છે: બ્રહ્મને જીવ સહ હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ માટે હૃદયાકાશ અને જીવના દર્શનની અપેક્ષા છે. અને તમારા મતાનુસાર સર્વજ્ઞ બ્રહ્મને એમનું દર્શન અશક્ય છે. કારણ કે આ પદાર્થો અજ્ઞાન કલ્પિત છે. જેને અજ્ઞાન સ્વરૂપા અવિદ્યાથી ભ્રમ થાય તેનેજ આ પદાર્થો દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે. સર્વજ્ઞને નહિ. લોકમાં પણ જેની પાસે દર્પણ હોય તેનેજ પ્રતિબિમ્બજન્ય પ્રાતિભાસિક રજત વગેરે અજ્ઞાન કાર્યોનું દર્શન થાય છે અન્યને નહિ. માટે જીવને પ્રતિબિમ્બ માનવાથી પ્રથમ આ વિરોધનો પરિહાર કરવો જોઈએ. અને જો બ્રહ્મ જીવને જીએ તો ક્ષરાત્માનાત્રીશતે દેવેકઃ આ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદની શ્રુતિ, તથા “બ્રહ્મજીવનું નિયમન કરેછે” આ અર્થને કહેતી અન્તર્યામી બ્રાહ્મણની શ્રુતિઓ બ્યર્થ થાય કેમકે દેખ્યા વિના બ્રહ્મ જીવનું નિયમન કરી શકે જ નહિ. જો આ શ્રુતિઓને અનુસરીને બ્રહ્મ હૃદયાકાશ અને જીવને જીએ છે એમ માનવામાં આવે તો બ્રહ્મ પણ જીવના જેવું અજ્ઞ અને બ્રાન્ત છે એમ સિદ્ધ થાય. પણ તેમ નથી. બ્રહ્મ સર્વદા છે અને જીવ અજ્ઞ છે કારણ કે જીવમાંથી આનંદાંશનો તિરોભાવ થઈ ગયો છે.

માયાવાદીઓ જીવનું નિયમન કરનાર શુદ્ધ નથી, પણ માયોપહિત બ્રહ્મ છે એમ કહીને વળી એક નવું માયોપહિત બ્રહ્મ કલ્પે છે અને કહે છે માયોપહિત બ્રહ્મ જેમ સૃષ્ટિની રચના કરે છે તેમજ તે જીવનું નિયમન અને હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ પણ કરે છે. આ ઉપરથી તે બ્રહ્મ અજ્ઞ અથવા બ્રાન્ત પણ થતું નથી. કેમકે વિદ્વાન પણ પોતાનું પ્રતિબિમ્બ દર્પણમાં જીએ છે. તેથી લોકમાં તેમને કાંઈ

બ્રાન્ત કહેતું નથી. તેથી અમે જીવને જે પ્રતિબિમ્બ કહીએ છીએ તે પણ અયોગ્ય નથી. આ મતનું ખંડન પૂર્વેજ થઈ ગયું છે. એક સાથે રહેતા નથી પણ એક બીજાની વિરુદ્ધ દિશામાં હોય છે. તેમજ નિત્યો નિત્યાનામ્ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં અને સ્મૃતિઓમાં જીવને નિત્ય કહેવામાં આવે છે. પ્રતિબિમ્બ અનિત્ય પદાર્થ છે તેથી તે જીવ પ્રતિબિમ્બ છે એમ માની શકાય નહિ. અને આ પ્રતિબિમ્બ પણ અવિદ્યસ્થિત છે. તેથી દર્પણ, જલ વગેરે આધારો જ્યારે નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે તેમાં સ્થિત સૂર્ય, ચંદ્ર આદિના પ્રતિબિમ્બો પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. આજ રીતે મોક્ષ દશામાં અપરોક્ષ જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો નાશ થતાં જીવનો એ નાશ થઈ જશે. ત્યારે જીવનું નિત્યત્વ નષ્ટ થતાં ઉપર જણાવેલી શ્રુતિમાં પ્રતિપાદિત નિત્યત્વનો બાધ આવશે અને જે કદાચ મોક્ષમાં જીવનો નાશ માનવામાં આવે તો મોક્ષાર્થ સ્વનાશાર્થ જીવની પ્રવૃત્તિ પણ ન થાય. કારણ કે કોઈ પણ પોતાનો નાશ ચાહતું નથી અને તમારા મત પ્રમાણે મોક્ષનાં સાધનો પણ અવિદ્યાકલ્પિત મિથ્યા છે તેથી તેમાં મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ જ થશે નહિ. કેમકે સ્વામિક ભોજનથી કોઈને પણ તૃપ્તિ થયેલી જાણવામાં આવતી નથી. મારેજ પ્રતિબિમ્બ વાદ સર્વથા અસંગત અને શ્રુતિ વિરુદ્ધ છે.

વળી બ્રહ્મને માયોપાધિયુક્ત માયાવાદીઓ કહે છે તે પણ મિથ્યા છે પ્રહસ્તવાદમાં તેનું વિસ્તૃત ખંડન દશ દિગ્વિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે કર્યું છે. પ્રહસ્તવાદના વેદાન્ત તાત્પર્ય નિરૂપણનું હિન્દી ભાષાન્તર વસંતરામ ભાઈની આગ્રાથી મેં કર્યું છે તેમાં આ વિષયનો ઉલ્લાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ લેખમાં વિસ્તારના લયથી જ તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરની અતુલ કૃપાથી તથા શ્રી પુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોનું પરિશીલન કરવાથી માયાવાદની અનેક યુક્તિનું ખંડન કરવા તૈયાર છું. પ્રો. જેઠાલાલભાઈની ઇચ્છા છે કે આ લેખ એક ન્હાના નિબંધ રૂપમાંજ છપાય ગ્રંથ ન બતાવાય. તેમનું કૃતન યથાર્થ છે. જે આ સ્થાને ઉપાધિનો વિચાર ભાળ્ય, વિદ્-મંડન, પ્રહસ્તાદિને અનુસરીને કરવામાં આવે તો લગભગ ઘણાં પાનાંનો વિસ્તાર થાય તેથી આ સ્થળે તેનો વિચાર કર્યો નથી. પ્રથમભાગની પ્રસ્તાવનામાં પ્રો. જેઠાલાલ ભાઈએ પણ તે વિષયનો વિચાર કર્યો છે જેમને પુરુષોત્તમજીના મતને અનુસરીને ઉપાધિવાદનું ખંડન વાંચવાની ઇચ્છા હોય તેમણે પ્રહસ્તવાદના વેદાન્ત તાત્પર્ય નિરૂપણનું મારું હિન્દી ભાષાન્તર વાંચવાનો શ્રમ લેવો.

જીવ આભાસ નથી.

“અમિયથૈકઃ” “एकधा बहुधा” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં એકજ બ્રહ્મ નાનારૂપે થાય છે, આ વર્ણન શુદ્ધાદૈત વાદીઓને પણ સંમત છે. બ્રહ્મ નિરવયવ અને સાવયવ છે, તો તેનું નાનાત્વ બે પ્રકારે સંભવે છે. પ્રથમ એ કે એકજ ચંદ્ર જેમ જલ, દર્પણ વગેરે અનેક આધારોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે અને તે અનેકરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેમજ એકજ પરમેશ્વર અવિદ્યાના અનેક પ્રદેશોમાં કે અન્તઃકરણોમાં પ્રતિબિમ્બરૂપ થઈને નાના રૂપ થાય છે. અને બીજો પ્રકાર એ કે જેમ આંખ સામે આંગળી ધરવાથી એકજ ચંદ્ર બે દેખાય છે; તેમ અવિદ્યાના સંબંધથી એકજ બ્રહ્મ અનેક રૂપે ભાસમાન થાય છે. આ બે પ્રકારમાંથી પ્રથમ પ્રકારમાં શુદ્ધાદૈત વાદીઓ દોષ બતાવે છે, તેથી તેમાં (પ્રતિબિંબવાદમાં) તે સંમત નથી. પણ બીજો પ્રકાર તો માનવોજ જોઈએ. કેમકે આ પ્રકાર પણ જે માનવામાં ન આવે તો બીજી કાંઈપણ ગતિજ નથી. અને આ દ્વિતીય પક્ષમાં “ जीवेशावामासेन करोति ” વગેરે નૃસિંહ તાપિની ઉપનિષદની શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે છે. આ શ્રુતિમાં જીવને માટે સ્પષ્ટ શબ્દમાં આભાસનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અને ભગવાન વેદવ્યાસજી પણ આ શ્રુતિના અર્થ નિર્ણયની દૃષ્ટિએજ બ્રહ્મસૂત્રમાં “आभास एव” આ સૂત્રનો ઉપન્યાસ કરે છે. તેથી જીવ આભાસ છે. આભાસ શબ્દનો અન્યથા અર્થ પણ ફરી શકાય તેમ નથી. આ પ્રકારે માયાવાદીઓ આક્ષેપ કરે છે. માયાવાદીઓની આભાસ કલ્પના

પણ નિરાધાર છે. જીવ પ્રભુનો અંશ છે. પ્રતિબિમ્બ કે આભાસ નથી.

એકજ બ્રહ્મની અનેક રૂપોમાં પ્રતીતિ થાય છે, તેમાં ચંદ્રના દષ્ટાન્તથી આભાસ છે એમ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મ અને ઇશ્વર સર્વજ્ઞ છે. તેનો પોતાના અનેક રૂપમાં ભ્રમ થતો નથી. અથવા અન્ય કોઈ સ્વરૂપમાં તેની અનેકતાની પ્રતીતિ થતી નથી. જીવને આભાસ સિધ્ધ કરવા માટે માયાવાદીઓ નૃસિંહ તાપિની ઉપનિષદને આગળ ધરે છે. નૃસિંહ તાપિની શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ માયા સ્ત્રાવ્યતિરિક્તાનિ પરિપૂર્ણાનિ ક્ષેત્રાણિ દર્શયિત્વા જીવેશાવામાસેન કરોતિ ” માયા પોતાનાથી અભિન્ન સંપૂર્ણ ક્ષેત્રો (શરીરો) ને બતાવીને આભાસ વડે અથવા આભાસરૂપ જીવ અને ઇશ્વરને કરે છે.

આ શ્રુતિનો ઉપન્યાસ આભાસવાદના સમર્થનમાં કરવામાં આવે છે. તે બ્યર્થ છે. કારણ કે તેમાં “ દર્શયિત્વા ” પદનું વ્યાકરણને અનુસરીને એમ તાત્પર્ય છે કે ક્ષેત્ર દર્શનના સમયમાં જીવ અને ઇશ્વર ન હતા. અને માયાવાદનાજ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ક્ષેત્ર દર્શનના સમયમાં જીવ અને ઇશ્વરનું ન રહેવું સિદ્ધ થતું નથી. માયાવાદીઓ જીવ અને ઇશ્વરને અનાદિ માને છે, તેથી તેમનું અસ્તિત્વ ક્ષેત્ર દર્શનથી પૂર્વે પણ સ્વીકારવું પડે છે તેથી આ શ્રુતિનો અભિપ્રાય માયાવાદથી વિરુદ્ધ છે અને માયાવાદીઓ તેનોજ ઉપન્યાસ આભાસવાદના સમર્થનમાં કરે છે.

વાસ્તવિક રીતે શ્રુતિનો અર્થ નીચે દર્શાવ્યો છે:—

બ્રહ્મની માયાશક્તિથી અભિન્ન પરિપૂર્ણ શરીરોને બતાવીને “ હું દેહ છું ” આ અધ્યાસદ્વારા કાર્યેશ્વર-બ્રહ્મા અને કાર્યજીવ મનુષ્યાદિ જીવોને કરે છે.

આજ પ્રકારે “ આમાસ एवम् ” આ સૂત્રનો એ આશય માત્ર આટલોજ છે કે આનન્દનો તિરોભાવ થઈ જવાથી જીવ બ્રહ્મ નથી પરંતુ ચૈતન્ય આદિ સદશ ગુણોથી તે બ્રહ્મ સદશ છે, તેથી બ્રહ્માભાસ છે જેમ બ્રહ્મણોમાં બ્રહ્મણોપયોગી વિદ્યા તપ વગેરે ન હોવાથી તે બ્રહ્મણ નથી પણ બ્રહ્મણુભાસ છે એમ કહેવાય છે. તેમજ જીવ નથી પણ બ્રહ્માભાસ છે.

અને તેજ રીતે અવિદ્યા અને બ્રહ્મનો સંબંધ પણ થઈ શકતો નથી કે જેથી બ્રહ્મની નાનાત્વે પ્રતીતિ થાય, અને તેને આભાસ કહી શકાય. સર્વજ્ઞ બ્રહ્મમાં જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરનારી અવિદ્યાનો આભાસ (અવિદ્યાના અણત્વાદિ ધર્મને પોતાનામાં માનવા) તો સંભવી શકતોજ નથી. સંયોગ એ પૃથક્ પદાર્થોનો થાય છે. એક બીજાને જઈને મળે છે. પણ આ સ્થળે બંને વ્યાપક હોવાથી એક બીજાને જઈને કમ મળી શકે ? સ્વરૂપ સંબંધ પણ નિત્ય હોવાથી માની શકાય તેમ નથી. કેમકે નિત્યનો નાશ ન હોવાથી મોક્ષ થવોજ અસંભવ થઈ જશે.

અવિદ્યાનો સંબંધ અને જીવની અનાદિતાનું ખણ્ડન

માયાવાદીઓ સંબંધ, અવિદ્યા અને જીવ આ ત્રણેને અનાદિ માને છે. અને અવિદ્યા સંબંધજ જીવ ભાવમાં કારણ છે એમ પણ કહે છે. પરંતુ અનાદિ જીવના જીવ ભાવમાં અવિદ્યા સંબંધ કારણ થઈ શકે તેમ નથી. જે પદાર્થ અનાદિ છે તેને કારણનીજ અપેક્ષાજ રહેતી નથી. તેથી અવિદ્યાનો જીવ કે બ્રહ્મ કોઈની સાથે સંબંધ નથી અને જીવ આભાસ પણ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

જો પૂર્વપક્ષી એમ કહે કે—“ બન્ધાસ્યાવિચયાનાદિ: ” (આ જીવને અવિદ્યાકૃત બંધ અનાદિ છે) આ એકાદશ સ્કંધના વચનથી એમ સિધ્ધ થાય છે કે અવિદ્યા સંબંધ કે જેને બંધ કહેવામાં આવે છે તે અનાદિ છે. તે અનાદિ હોવા છતાં પણ અવિદ્યાકૃત છે. તેથી આ વિષયમાં તર્ક કરવાની જરૂર નથી. અને આ સંબંધ અનાદિ છે તેથી જીવને પણ અનાદિ માનવો જોઈએ. આ મત પણ સર્વથા ખંડિત

છે. જેમ કલ્પના અન્તમાં ઇન્દ્ર વગેરે દેવોના જીવનનો અન્ત કહેવામાં આવે છે. તેમજ આ અવિદ્યાકૃત બંધનનો આદિમાં જન્મ થાય છે. તેથી તે વાસ્તવિક રીતે અનાદિ નથી પણ અતિપ્રાચીન હોવાથી અનાદિ કહેવાય છે. જે વાસ્તવિક રીતે આ બંધ અનાદિ હોત તો શાસ્ત્રમાં તેને અવિદ્યાકૃત કહેત નહિ. કારણની અપેક્ષા હોવાથી તે અનાદિ નથી પણ સાદિજ છે. જીવ અનાદિ છે તેથી તેનું બંધન પણ અનાદિજ હોવું જોઈએ કારણ કે જે બંધનને સાદિ માની લેવાય તો થોડા સમય સુધી તેને બંધન રહ્યું નથી તેનું શું કારણ? એમ પણ શંકા કરવી નહિ. કારણ કે જીવને પ્રારંભમાં થોડા સમય સુધી બંધન ન રહ્યું. તેનું કારણ ભગવદ્વિદ્યા છે; કારણ કે જે બંધ કરે છે તે પણ ભગવાનની શક્તિ અવિદ્યા છે, ભાવરૂપ અજ્ઞાન નથી. અને શક્તિ શક્તિમાનની ઇચ્છાએ અનુસરીનેજ કાર્ય કરે છે. અને તેથીજ શુક, સનક આદિ જીવો નિત્ય મુક્ત છે. કેમકે ભગવાનની ઇચ્છા તેમને બદ્ધાવસ્થામાં રાખવાની નથી. તેમજ વિદ્યા પણ ભગવાનની શક્તિજ છે. આ પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી અનુસરીને મોક્ષ આપે છે. અને શમ દમાદિ અન્ય સાધનો પણ ભગવાનની ઇચ્છાને અનુસરીનેજ મોક્ષ સાધે છે, આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે બંધન મોક્ષ પણ ઐચ્છિકજ છે, સ્વાભાવિક નથી અને જીવ જ્યારે બદ્ધ કે મુક્ત દશામાં હોતો નથી ત્યારે તે બ્રહ્મ સદશજ હોય છે તેથી, બંધને અનાદિ માનવામાં સર્વથા અસંગતિજ થાય છે. માટેજ જીવ આભાસ પણ સિદ્ધ થતો નથી.

“ અવિદ્યાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય જીવ છે ” તેનું બહુડન.

વળી એમ કહેવામાં આવે છે કે વૈદિક અર્થના સન્દિગ્ધ અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે ભગવાન બાદરાયણે બ્રહ્મસૂત્રો રચ્યાં છે. જ્યારે વેદમાંજ જીવને અંશ કહ્યો નથી ત્યારે વ્યાસ સૂત્રમાં પણ જીવને અંશ કહી શકાય નહિ. અને આવા વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્ત (અદ્વૈત અને અંશત્વ) નો સ્વીકાર કરવાની અપેક્ષા બ્રહ્મગિન્દુ ઉપનિષદની શ્રુતિને અનુસરીને જીવને “ઉપાધ્યવચ્છિન્ન ચૈતન્ય” માનવુંજ યોગ્ય છે. ઉક્ત શ્રુતિ આ પ્રકારે છે:—

“ઘટસંવૃતમાકાશં લીયમાને ઘટે યથા ।

ઘટો લીયેત નાકાશં તદ્વજીવો નમોપમઃ ॥ ”

જેમ ઘટનો નાશ થવાથી ઘટપરિચ્છિન્ન આકાશનો નાશ થતો નથી, તેમજ ઉપાધિ (અન્તઃકરણ કે અવિદ્યા) ના નાશથી જીવ નષ્ટ થતો નથી. આ શ્રુતિમાં ઘટાકાશનું દૃષ્ટાન્ત આપીને ઉપાધિપરિચ્છિન્ન ચૈતન્યજ જીવ છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે,

જીવનું અંશત્વ

આ પ્રકારે માયાવાદીઓ “ ઘટસંવૃતમાકાશમ્ ” આ શ્રુતિનો અવિદ્યાવચ્છિન્ન કે અન્તઃકરણાવચ્છિન્ન ચૈતન્યજ જીવ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આશ્રય લે છે પરંતુ આ શ્રુતિનો અર્થ તે પ્રકારે થતો નથી. કારણકે અનેક શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ જીવને અંશ કહે છે, તેનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે અને શ્રુતિના અર્થ નિર્ણાયક વ્યાસસૂત્રમાં પણ જીવને અંશજ કહ્યો છે.

યક્ષાગ્નેઃ ક્ષુદ્રા વિસ્ફુલિન્ના વ્યુચ્ચરન્તિ, ઇવમેવાસ્મદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ, સર્વે લોકાઃ, સર્વજીવાઃ, સર્વેવાત્મનો વ્યુચ્ચરન્તિ રમણીયચરણા કપૂયચરણાઃ” (બ્રહ્મોપનિષદ) મમૈ-વાંશોજીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ । (ગીતા) અને અંશોનાનાવ્યપદેશાદન્યથા ચાપિ દા-શક્તિવાદિત્વમધીયત એકે (વ્યાસસૂત્ર.)

આ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને વ્યાસ સૂત્રોમાં જીવને સ્પષ્ટજ બ્રહ્માંશ કહ્યો છે. આવા અનેક બીજા પ્રમાણો છે. વિસ્તાર લયથી અત્રે તેમનો ઉપન્યાસ કર્યો નથી.

“ઘટસંવૃત્તમાકાશમ્” આ શ્રુતિમાં જે જીવને ઘટાકાશની ઉપમા આપી છે, તેનું તાત્પર્ય માત્ર એટલુંજ છે, કે ઘટના વિકારો ઘટાકાશને સ્પર્શ કરતા નથી તેમજ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરોની સાથે સંબંધ ધરાવતો જીવ પણ શરીરના વિકારો જીવાત્માને સ્પર્શ કરતા નથી. આ ઉપરથી ઉપાધ્યવાચ્છિન્ન બ્રહ્મજીવ જીવ છે એવો અર્થ સર્વથા અસંગત થાય છે.

“અંશો નાનાવ્યપદેશાત્” ઇત્યાદિ સૂત્રથી પ્રથમના અધિકરણમાં ઇશ્વર જીવને ધર્મ તથા અધર્મને અનુસરીને સુખ કે દુઃખ દે છે. એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, આ સુખ દુઃખ ત્યારેજ સંભવી શકે છે કે જ્યારે જીવની સાથે બ્રહ્મનો કોઇપણ જાતનો સંબંધ હોય કેમકે સર્વથા સંબંધશૂન્ય હોય તેની પાસેથી પણ સુખદુઃખાદિનો લાભ થાય એમ લૌકિક દૃષ્ટાન્ત મળતું નથી. માટે જ સંબંધની આવશ્યકતા થાય છે. અને તે આવશ્યકતાની પૂર્તિ માટે “અંશોનાનાવ્યપદેશાત્” સૂત્રની પ્રવૃત્તિ છે. આ સ્થલે અંશ શબ્દથી કેવલ સંબંધ માત્ર બોધ કરવાનુંજ તાત્પર્ય છે. જીવને અવયવ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. અને આ શબ્દ વેદાન્ત શાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે. તેથી આ શબ્દનો અર્થ લૌકિક દૃષ્ટિએ થઇ શકતો નથી. આ સ્થલે અંશ કહેવાનું એટલુંજ તાત્પર્ય છે કે જેમ અંશ પોતાના અંશીથી ભિન્ન કહેવાય છે અને અભિન્ન પણ કહેવાય છે. તેમજ જીવને પણ શ્રુતિઓ બ્રહ્મથી ભિન્ન અને અભિન્ન કહે છે. તેથી જીવ બ્રહ્માંશ નથી પણ બ્રહ્માંશ સદૃશ છે. અને જીવને અંશ પ્રમાણિત કરવામાં જે યથામે: ક્ષુદ્રા:વિસ્ફુલ્ગિના: વગેરે શ્રુતિઓનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવે છે તે પણ અનુપયુક્ત છે કારણ કે તેમાં અંશવાચક કોઇ શબ્દ આવતો નથી.

જીવ અંશ અને અણુ છે.

આપણે માયવાદીને પૂછી શકીએ છીએ કે અંશ શબ્દનો અર્થ “અંશસદૃશ” જે તમારા મતમાં કરવામાં આવ્યો છે, તે અર્થ મુખ્ય છે કે ગૌણ છે? જે મુખ્ય અર્થ માનવામાં આવે તો તેના ઉદાહરણમાં બીજું શાસ્ત્રીય પ્રમાણ બતાવો? અને જે ગૌણ અર્થ કહેતા હોતો મુખ્યાર્થનો ત્યાગ કરીને ગૌણ અર્થ કરવાનું કારણ શું છે? “અંશોનાનાવ્યપદેશાત્” ઇત્યાદિ સૂત્ર પછી “મન્વર્ણાત્” “અપિચ સ્મર્યતે” આ બે સૂત્રોમાંજે જીવને અંશજીવ કહેવામાં આવ્યો છે. અને ઉક્ત દ્વિતીયસૂત્રના “મમેવાંશો જીવલોકે” આ વિષય વાક્યમાં પણ “અંશ” શબ્દ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કદાચિત્ એકાદ સ્થલમાં ગૌણ અર્થનો સ્વીકાર થાય. પણ સર્વત્ર ગૌણ અર્થનો સ્વીકાર કેમ કરી શકાય? તેથી જીવ અંશજીવ છે.

યદ્યપિ “અથામે: ક્ષુદ્રા:વિસ્ફુલ્ગિના: વ્યુચ્ચરન્તિ” આ શ્રુતિમાં અંશવાચક શબ્દ તમને કલિકાલરૂપી અંધકાર વડે દૃષ્ટિનું આચ્છાદન થવાથી દેખાતો ન હોય. તથાપિ અમિકણોનું દૃષ્ટાન્ત એવું તો સુંદર છે કે તે ઉપરથી અંશત્વ તો શું પણ અંશત્વ સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રત્યેક વિષયનું પ્રતિપાદન બહુજી સરલતાથી થઇ શકે છે.

અમિકણના દૃષ્ટાન્ત સાથે નીચે દર્શાવેલા સાત વિષયો સંબંધ ધરાવે છે:—

- (૧) જેમ અમિકણ અમિનો અંશ છે, તેમ જીવ પણ બ્રહ્મનો અંશ છે.
- (૨) અમિકણની અપેક્ષાએ અમિનું સ્વરૂપ મ્હાટું છે, તેમજ જીવની અપેક્ષાએ બ્રહ્મ બૃહત્ છે.
- (૩) અમિથી અમિકણ બહુજ ન્હાના હોય છે, તેમ જીવ પણ બ્રહ્મથી ન્હાનો છે. અર્થાત્

જીવ અણુ છે.

- (૪) અમિકણો અમિથી જુદા પડે છે, તે આવિર્ભાવ માત્ર છે, નહિ કે ઉત્પત્તિ તેમજ જીવ બ્રહ્મથી પ્રકટ થાય છે, તે પણ આવિર્ભાવ માત્ર છે, ઉત્પત્તિ નથી.
- (૫) અમિકણની અમિમાં ફરીથી પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા હોય છે, તેમજ જીવની બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા ધરાવે છે.

(૬) અગ્નિકણનું અગ્નિમાં પ્રવિષ્ટ થયા પછી લિન્નત્વ હોતું નથી, તેમજ જીવનીએ પ્રહ્નમાં પ્રાપ્તિ થયા પછી લિન્નત્વે પ્રતીતિ થતી નથી,

(૭) પ્રવેશ પછી પણ અગ્નિથી પ્રકટ થવાની યોગ્યતા અગ્નિકણમાં હોય છે, તેમજ પ્રવિષ્ટ થયેલો જીવ મુક્ત-લય-પછી પણ પુનઃ પ્રહ્નમાંથી આવિર્ભાવ પામી શકે છે.

આ દૃષ્ટાન્ત સાથે સંપૂર્ણ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને વ્યાસસૂત્રો એકમત છે. તેથી જીવને અંશ અને અણુ માનવામાં કાંઈપણ આપત્તિ નથી.

એક વિચિત્ર દલીલ

માયાવાદીઓ એવી એક વિચિત્ર દલીલ કરે છે, કે અગ્નિના કણની સાથે અંશત્વ અણુત્વ વગેરે સાત ધર્મો જે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે વ્યુચ્ચરણ શ્રુતિમાં કેવલ જીવાત્માના વ્યુચ્ચરણનું વર્ણન નથી, પણ તેની સાથેજ અન્તઃકરણ લોક, પ્રાણ વગેરેનું પણ વ્યુચ્ચરણ બતાવ્યું છે, જે વ્યુચ્ચરણ શ્રુતિના બંધે જીવને અણુ અને અંશ માનવામાં આવે તો અન્તઃકરણ, લોક અને પ્રાણ પણ અંશ અને અણુ સિદ્ધ થઈ જશે. અને વાસ્તવિક રીતે ઉક્ત શ્રુતિમાં જીવાત્માઓની ઉત્પત્તિ બતાવીજ નથી. કેમકે વ્યુચ્ચરિત પદાર્થોમાં અન્તઃકરણ લોક અને પ્રાણ અનિત્ય પદાર્થ છે, અને જીવ નિત્ય છે. તેથી વ્યુચ્ચરિત આ એકજ ક્રિયાપદ જોડે બધાનો સંબન્ધ કરવા માટે ઉત્પત્તિ અને આવિર્ભાવ એમ બે અર્થ માનવા પડશે. અને એકજ પદના બે અર્થ માનવાથી “સઠ્ઠુચ્ચરિતઃ” આ ન્યાયથી દોષ આવે છે. જે “વ્યુચ્ચરન્તિ” આ પદની આવૃત્તિ કરવામાં આવે તો પણ બહુજ ક્લેશ થાય. તેથી આ શ્રુતિમાં બુદ્ધિ પ્રાણ વગેરે માયિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માનવીજ ઉત્તમ છે. માયિક અને અનિત્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માનવાથી “વ્યુચ્ચરન્તિ” પદના બે અર્થ કરવાની જરૂર નથી.

માયાવાદીને ઉત્તર

જે અંશત્વમાં કેવલ વિસ્ફુલિન્નઃ દૃષ્ટાન્તજ પ્રમાણ માનવામાં આવે તો કદાચ તમારી દલીલનો વિચાર કરીને જવાબ આપવાના જરૂર પડે. પણ અંશત્વ વિધાયક અનેક શ્રુતિઓ જ્યારે મોજુદ છે ત્યારે તમારી દલીલ ઉપેક્ષણીય છે. “પાંદાસ્ય વિશ્વામૂતાનિ” “મમૈવાંશો જીવલોકે” “ષોણુરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યઃ” “નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુઃ” આ શ્રુતિઓનો અર્થ ક્રમશઃ બધાએ જીવ પ્રહ્નના અંશ છે, આ અણુ જીવાત્મા ચિત્ત વડે જાણવો, આ જીવાત્મા નિત્ય અન્તર્યામીરૂપ પરમાત્માની સાથે રહેનાર અને અણુ છે; એમ થાય છે. આ શ્રુતિઓ અને એવાં બીજાં અનેક પ્રમાણો શ્રુતિ સ્મૃતિ અને સૂત્રોમાં જીવનું અંશત્વ અને અણુત્વ સિદ્ધ કરે છે. અને તે ઉપરથી ઉપર જણાવેલા સર્વ ધર્મોનું એ પરિજ્ઞાન થઈ જાય છે. તેથી વ્યુચ્ચરણ શ્રુતિમાં તમે દર્શાવેલા દોષ લાગુ પડતા નથી. અને જીવ તથા અન્તર્યામીને છોડીને બીજા કાંઈ પણ પદાર્થને અંશ કહેવામાં પ્રમાણાંતરની ઉપલબ્ધિ નથી, તેથી તેનો અંશ કહેવાતો નથી. સંપૂર્ણ જગત્ પ્રહ્નાત્મક છે, તેથી તેને નિત્યતા સર્વજ માને છે, પરંતુ જીવ અને અન્તર્યામીને અનેક પ્રમાણો વિશેષે કરીને નિત્ય કહે છે, તેથી અન્ય પદાર્થોની અપેક્ષાએ તેની નિત્યતામાં કાંઈ વિલક્ષણતા છે અને આજ વિલક્ષણતાના નિર્વાહન માટે પ્રહ્નમાં લય થઈ ગયા પછી જીવ પ્રહ્નથી અલિન્ન જેવો દેખાય છે પરંતુ સર્વથા અલિન્ન નથી તે અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગના દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

અને “વ્યુચ્ચરન્તિ” આ ક્રિયાપદનો “પ્રકટ થાય છે” આ એકજ અર્થ છે એ અર્થ સ્વીકારવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી કેમકે જડ અને ચેતનની નિત્યત્વ સંબધી વિલક્ષણતાના નિર્વાહન માટે પ્રાકટય સ્વરૂપમાં અંતર માની શકાય છે, પણ તેની પ્રતીતિ લોકમાં ઉત્પત્તિ, પ્રાકટય, આવિર્ભાવ વગેરે શબ્દો

વડે કરાવવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે ઉત્પત્તિ અને પ્રાકટ્ય ભિન્ન પદાર્થ નથી. એમ પ્રાચીન આચાર્યોની નીચે દર્શાવેલી ઉક્તિ ઉપરથી સમજી શકાય છે.

“અનિત્યે જનનં નિત્યે પરિચ્છિન્ને સમાગમઃ।
નિત્યાપરિચ્છિન્નતનો પ્રાકટ્યં ચેતિ સા ત્રિધા॥”

અનિત્ય વસ્તુઓની અભિવ્યક્તિને ઉત્પત્તિ, નિત્ય આણુ પદાર્થની અભિવ્યક્તિને સમાગમ, અને નિત્ય તથા વ્યાપક પદાર્થની અભિવ્યક્તિને પ્રાકટ્ય કહે છે, આમ અભિવ્યક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે, આ પ્રમાણુ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્પત્તિ અને પ્રાકટ્ય બંનેનો અર્થ એકજ છે. તેથી જીવ અંશ અને આણુ છે એમ સિદ્ધ થયું.

જીવ સર્વજ કેમ નથી ?

હવે એક શંકા એમ પણ થઈ શકે છે કે જીવ અદ્વય, અજ અને બ્રાન્ત છે અને બ્રહ્મ સર્વજ છે; તો સર્વજ બ્રહ્મનો અંશ અદ્વય જીવ કેમ થાય ? જો એમ સમાધાન માની લેવાય કે જેમ અગ્નિનો પ્રકાશ વિપુલ છે અને તણખાનો અદ્વ પ્રકાશ છે, તેમ બ્રહ્મ સર્વજ અને જીવ અદ્વય છે. આ સમાધાન અંશતઃ સત્ય માની શકાય. પણ જીવ અદ્વય હોવા ઉપરાંત અજ અને બ્રાન્ત પણ છે. તેનું સમાધાન અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગના દૃષ્ટાન્ત વડે થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે ભ્રમ અને અજ્ઞાન આ બંને જ્ઞાનના વિરોધી છે. જેમ વિસ્ફુલિંગમાં પ્રકાશના વિરોધી અન્ધકારનું અસ્તિત્વ સંભવતું નથી તેમ જીવમાંજે અજ્ઞતા અને બ્રાન્તત્વનો સંભવ ન હોવો જોઈએ. તેમજ જો જીવને બ્રહ્માંશ માની લેવાય તો બ્રહ્મમાં રહેલો સર્વસમર્થત્વ ધર્મ તે પણ જીવમાં હોવો જોઈએ, અર્થાત્ જીવને પણ સમર્થ માનવો પડે. જેમ અગ્નિકણમાં અગ્નિની દાહકત્વશક્તિ મોજુદ છે, તેમ જીવમાં સર્વ સમર્થતા અને સર્વ નિયામિકા શક્તિ પણ હોવી આવશ્યક છે. તે ક્યાંયે દેખાતી નથી. જો એમ કહેવામાં આવે કે જીવનો શરીર સાથે સંબંધ થવાથી તે અસમર્થ બની ગયો; તો તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે જીવ બ્રહ્માંશ હોવાથી અર્થાત્ બ્રહ્મ હોવાથી તેનો સંબંધ મલીન કુત્સિત શરીર સાથે થાય જ કેમ ? અને “અથાન્નેઃ ક્ષુદ્રાઃ વિસ્ફુલિન્ગાઃ” આ શ્રુતિ જીવને અંશ કહેતી નથી, પણ બ્રહ્મના ઉદરમાં રહેલા જીવનું સૃષ્ટિના પ્રારંભ કાલમાં બહિર્ગમન કહે છે. માટેજ નાન્યોતોસ્તિ દૃષ્ટા આ શ્રુતિનોએ એવો અર્થ નથી કે બ્રહ્મથી અતિરિક્ત કોઈ અન્ય જોનારજ નથી. અર્થાત્ બ્રહ્મ અને જીવ ભિન્ન નથી. કિન્તુ બ્રાન્તિ, સંશય વગેરે મિથ્યા જ્ઞાનથી રહિત જોનાર બ્રહ્મજ છે એવો અર્થ થાય છે. જેમ “પાર્થઃ એવ ધનુર્ધરઃ” એવા શબ્દ પ્રયોગ કાંઈ બીજા ધનુર્ધરોનો નિષેધ કરતો નથી. પણ એવા અર્થ થાય છે કે અર્જુનના જેવા ધનુર્ધર બીજો નથી. તેથી જીવને બ્રહ્મસ્વરૂપ અથવા બ્રહ્માંશ કહેવો અયોગ્ય છે. “પાર્થોસ્ય વિશ્વામૂનિઃ” “મમૈવાંશો જીવલોકે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વચનો પણ અગ્નિનો અંશ તણખો છે તેમ જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ પ્રતિ-પાદન કરતી નથી પણ સામાન્ય અંશત્વ કહે છે. આ પ્રમાણેનું તાત્પર્ય આટલુંજ છે કે જીવપણુ બ્રહ્મના સમાન ચેતન છે અને તે બ્રહ્મથી ન્હાનો છે. જેમ ચંદ્ર મંડલની અપેક્ષાએ ગુરુમંડલ લઘુ છે તેથી ચંદ્રમંડલનો શતાંશ ગુરુમંડલ છે એમ કહેવામાં આવે તો તેથી કાંઈ ગુરુમંડલ અને ચંદ્રમંડલનો અંશાંશિભાવ સ્થિર થઈ શકતો નથી, તેથી જીવને બ્રહ્માંશત્વ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

જીવમાં સંશયાદિની પ્રતીતિ થવાથી પ્રક્રિયા

જેમ તેજ સૂર્યનો ધર્મ અને સૂર્યનું સ્વરૂપ પણ છે, તેમજ જ્ઞાન બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અને ધર્મ પણ છે. “સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ” આ શ્રુતિ વાક્યમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપાત્મક જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને “સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ” આ વાક્યમાં ધર્માત્મક જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ છે. વળી “ભગવાન” આ

નામ પણ ધર્માત્મક જ્ઞાનને પ્રમાણિત કરે છે. જો કેવલ બ્રહ્મ જ્ઞાન સ્વરૂપ હોય તેનો ધર્મ જ્ઞાન ન હોત તો “મતુષ્” પ્રત્યયાંત ભગવાન્ નામની સાર્થકતા થાત નહિ. તેથી બ્રહ્મના સ્વરૂપાત્મક જ્ઞાનથી અતિરિક્ત ધર્માત્મક જ્ઞાન પણ માનવું પડે છે. યદ્યપિ બ્રહ્મના ધર્મ પણ બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ હોય છે, અને અદ્વૈત શ્રુતિમાં પણ તેમજ પ્રાતિપાદન કર્યું છે. જો પૃથક્ માનવામાં આવે તો શ્રુતિમાં વિરોધ થાય; તથાપિ તેજના દૃષ્ટાન્તને અનુસરીને જ્ઞાનની પ્રતીતિ ધર્મરૂપે અને ધર્મીરૂપે એમ બે પ્રકારે થાય છે, તેથી શ્રુતિઓ પણ જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન બે પ્રકારે કરે છે. શ્રુતિઓને અનુસરીને જ્ઞાનને ધર્મરૂપ સ્વીકારવાની જરૂર છે. જીવમાં આજ ધર્મરૂપ જ્ઞાનનો તિરોભાવ ભગવદ્દિગ્ધાથી થયેલો છે; તેથી સંશય, સંદેહ બ્રહ્મ વગેરે મિથ્યા જ્ઞાનની પ્રતીતિ જીવમાં થાય છે.

જ્ઞાનોત્પત્તિનું સ્વરૂપ

હવે પ્રસંગવશાત્ જ્ઞાનક્રિયાનો વિચાર કરવામાં આવે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પ્રભુ નિજ મુખારવિન્દ્યી આજ્ઞા કરે છે કે:—

“અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।
વિવિધાશ્ચ પૃથક્ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પશ્ચમમ્ ॥
શરીરબાહુમનોભિર્યત્ કર્મ પ્રારભતે નરઃ ।
ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા પશ્ચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥”

(૧) અધિષ્ઠાન-શરીર, (૨) કર્તા-જીવ, (૩) કરણ બ્રહ્મ અને આબ્યન્તર એમ અનેક પ્રકારનું છે, (૪) ચેષ્ટા-પ્રાણાદિવાયુનું કર્મ અને શારીરિક કર્મ, દૈવ-કાલ, કર્મ, ભગવદ્દિગ્ધા-અન્તર્યામી-મુખ્ય પ્રાણના સહાયકો અને ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતાઓ એમ પાંચ કારણ જ્ઞાનોત્પત્તિમાં છે. આ પ્રકારે માનવાથી જો લોકો આત્મા અને મનના સંયોગથી જ્ઞાનોત્પત્તિ માને છે, તેનો પણ આ કારણોમાંજ સમાવેશ થઈ જાય છે. તેમાં ક્રમ આ પ્રકારે છે:—સૌથી પ્રથમ ભગવાદ્દિગ્ધાવડે ઇશ્વરાંશ અન્તર્યામી કાલકર્મની સાથે અન્તઃકરણને પ્રેરે છે. આ અન્તઃકરણ ચાર પ્રકારનું છે. (૧) અહંકારનો દેવતા રૂઢ છે. તેના હૃદય, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, આકાશ ઇત્યાદિ એકાદશ સ્થાન છે. તે રૂઢનું અધિષ્ઠાનરૂપ અન્તઃકરણ દૈહિક હૃદય, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં અભિમાન ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) બુદ્ધિની દેવતા બ્રહ્મા છે. આ બ્રહ્માના અધિષ્ઠાનરૂપ બુદ્ધિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પ્રેરે છે. (૩) ચિત્ત સુષુપ્તિમાં આત્માને અનુગૃહીત કરે છે. બીજી અવસ્થામાં લીન રહે છે. (૪) ચંદ્રનું અધિષ્ઠાન મન જ્ઞાનેન્દ્રિય અને ઇર્ષ્યેન્દ્રિય ઉભયવિધ ઇન્દ્રિયોમાં નાયક-મુખ્ય છે. આ મન તે તે દેવતાના અધિષ્ઠાનરૂપ ઇન્દ્રિયોને પ્રેરે છે. ત્યારે તે તે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના કાર્ય કરે છે. આ સાધારણ રીતે જ્ઞાનની પ્રક્રિયા છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિયો મનવડે પ્રેરાઈને પોતપોતાના વિષયો સાથે જોડાય છે, ને પછી મન સાથે જોડાઈને સૌથી પ્રથમ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે મનોવૃત્તિ ઇન્દ્રિય દેશમાં હોય છે. અને જ્યારે તે મનોવૃત્તિ બુદ્ધિની સાથે જોડાય છે, ત્યારે સવિકલ્પક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમેય અનેકવિધ છે. તેમાંયે કેટલાક જુદી જાતના કારણો ભેગા થઈ જવાથી સંશય, વિપર્યય વગેરે થાય છે. આ સંશયાદિ જાત્ર અવસ્થામાં થાય છે, અને યથાસંભવ સ્વપ્નમાંયે થાય છે. શ્રીમદ્ભગવતના ચતુર્થસ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે “જ્યારે વિષયોથી આકૃષ્ટ ઇન્દ્રિયો વડે મન આક્રિષ્ત થાય છે. ત્યારે ધ્યાતાની બુદ્ધિની ચેતનાને જળમાંથી નાળ ઉખાડી લે તે પ્રમાણે ચેતનાને હરે છે.” અર્થાત્ સંશય, વિપર્યય વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાક્યથી જ્યારે પ્રથમ વિષય ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ કરે અને ઇન્દ્રિયો મનને આકર્ષે છે ત્યારે મન ક્રાન્ધિથી હણાય છે. અર્થાત્—ક્રમોત્પત્તિમાં તે ઉપાધાન કારણ છે. અને તે પ્રકારના મનમાં દ્વેષ ઉત્પન્ન થવાથી

હાનબુદ્ધિ થાય છે. “ધ્યાતાની બુદ્ધિ” એમ કહેવાથી જે વિષયોનું સ્મરણ કરવામાં આવે તે વિષયોજ ઇન્દ્રિયનું આકર્ષણ કરે છે, નહિ કે પ્રત્યક્ષ વિષયો એમ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે કામિની કુચમર્દનાદિમાં ચક્ષુ, શીતકાલમાં ઉષ્ણાદિથી ત્વચા-સ્પર્શેન્દ્રિય, સુંદર રાગયુક્ત ગીત સાંભળવાથી શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચન્દનાદિના ગંધથી ઘ્રાણેન્દ્રિય, એકવાર આસ્વાદિત પદાર્થને ફરીથી આસ્વાદન કરવાથી રસનેન્દ્રિય આકર્ષાય છે, અને આ સર્વથી મન આકર્ષાય છે એમ પ્રતિદિન અનુભવ થાય છે. અને જે આજ પ્રત્યક્ષ થયેલા વિષયો કાંઈક અન્તરાય આવી જાય ત્યારે સ્મરણ કરવાથી તે ઇન્દ્રિયો અને પછી ઇન્દ્રિયો મનને આકર્ષે છે.

મન બે પ્રકારનું છે (૧) બાહ્ય અને (૨) આંતર. આ બંને પ્રકારના મનનું નિરૂપણ તૃતીયસ્કન્ધના “પરાહ્તાન્તર્મનસઃ” આ શ્લોકના શ્રીમુખોધિકનીનું હાનોપાદાન બુદ્ધિ થાય છે, અને જે જે વિષય વડે ઇન્દ્રિયદ્વારા આકર્ષાતું નથી તદ્વિષયિણી ઉપેક્ષા બુદ્ધિ થાય છે. એમ એક સાથે નાના-બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ સ્વીકારેલું છે. પણ તે વેગથી એક સાથે અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. કારણ કે એકાગ્રદશામાં પુસ્તકમાં એક સાથે અનેક અક્ષરોને જોઈ શકાય છે, તથાપિ વેગ તો અપેક્ષિત રચળો જ હોય છે. એક સાથે અનેક રચળો સંભવે છે એમ અધાને અનુભવ છે જ. આ ઉપરથી મન બાહ્ય અને આંતર એમ બે પ્રકારનું છે. જ્યારે મનનું આકર્ષણ થતું નથી ત્યારે ઉપેક્ષા બુદ્ધિ હોય છે તેથી જ ઉપેક્ષા બુદ્ધિ અસ્થિર કહેવાય છે. ઉપેક્ષા વિરહિત બુદ્ધિ સ્થિર હોય છે. પણ જ્યારે બુદ્ધિનો અનુગ્રહ થતો નથી ત્યારે સવિકલ્પ જ્ઞાન પણ હોતું નથી, માત્ર નિર્વિકલ્પ જ હોય છે. ઇન્દ્રિયો તો વિષયો સાથે જોડાઈને પ્રકાશ જ કરે છે. તેમાં ચક્ષુરિન્દ્રિય વિષય સાથે સાક્ષાત્ જોડાતી નથી પણ તેના કિરણો જ જોડાય છે, અથવા નિજગુણ-રૂપ-દ્વારા જોડાય છે એમ ગમે તે પ્રકારે માની શકાય છે. અને તેજ પ્રકારે તે ઇન્દ્રિયથી મન પણ આકર્ષાય છે. ત્યારે પૃથ્વીપર ઘટ છે, આકાશમાં તારા છે ઇત્યાદિ સવિકલ્પક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે નયનકિરણોનો વિષયની સાથે સંયોગ માનવામાં આવે ત્યારે નયન કિરણો વિષય સુધી પહોંચે છે એમ માનવું જોઈએ. અને ચક્ષુરિન્દ્રિય સિવાય અન્ય ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં તો ઇન્દ્રિયો જ વિષય સાથે જોડાય છે, અને પછી તે વિષયાકૃષ્ટ ઇન્દ્રિયોદ્વારા મન આકર્ષાય છે; એમ કહેવું યોગ્ય છે, અને તે સમયે સાથે જ નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉભય પ્રકારના જ્ઞાનમાં વિષયેન્દ્રિય સ્પર્શ આદિ આપાર છે.

કોઈ એમ પણ કહે છે કે જે નયન કિરણોનો સંયોગ સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રથમ નયનનાં કિરણો સ્વીકારવાં પડે, અને તેમ કરવાથી નયન પણ વ્યાપક કરે, ત્યારે બાહરાયણના “અણવદ્ધ” આ સૂત્રનો વિરોધ થાય. તેથી નયન કિરણોનો સંયોગ માની શકાય નહિ. આ મત પણ ખરાબર નથી. કારણ કે “આદિત્યો વા એષ” ઇત્યાદિ અનુવાકમાં અર્ચિરૂપ કિરણોનો સૂર્યમણ્ડલથી ભેદ શ્રુતિ કહે છે. અને તે મેરૂ પર્વત ઉત્તર દેશમાં વ્યાપ્ત એવા આદિત્ય મણ્ડલનું દશસહસ્રયોજન પરિમાણ પણ કહેલું જ છે, તેથી જેમ વ્યાપકત્વ અને તાદશ પરિમાણનો બાધ નથી તેમ આધ્યાત્મિક સૂર્યનું સ્વરૂપ ચક્ષુ હોવાથી તેના કિરણો સ્વીકારાય તો તેમાંએ ઉક્ત સૂત્રનો વિરોધ થતો નથી. તેમજ “તથા પ્રાણઃ” આ સૂત્રમાં જીવના દેશનો સિદ્ધાન્તમાં સ્વીકાર છે જ. તેથી સર્વ શરીરમાં જીવના સામર્થ્યની પેઠે અથવા “ગુણાદ્વાલોકવત્” આ આ લોક (તેજ) ને ગુણ માનવાથી તૈજસ ચક્ષુની આલોક ગુણનો અવિનાભાવ (વ્યાપ્તિ) હોવાથી ઉક્ત દોષ લાગુ પડતો નથી. માટેજ ત્વચાનું સકલશરીરવ્યાપિત્વ દેવતાના સામર્થ્યથી અને સ્પર્શ ગુણથી યુક્ત જ છે. અન્યથા ઉક્ત સૂત્રનો સાર્વાત્રિક વિરોધ થાય. પણ તેમ કરવું અયોગ્ય છે. તેથી

इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः । चेतना हरते बुद्धेस्तम्बतोयमिव हृदात् ॥ ચતુર્થસ્કન્ધ, અધ્યાય અઠાવીશમો.

નયન કિરણોનો વિષયને સંયોગ થાય અને પછી મન:સંયોગ થવાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ પ્રકારે જ પ્રક્રિયા માનવી ઉત્તમ છે.

કોઈ જ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયા નીચે પ્રમાણે બતાવે છે કે:—

આલોક વડે માયાનું કાર્ય જે તમસ તેને ઉત્પન્ન કરી પ્રતિબંધ થાય તે પ્રતિબંધ અટકાવાય છે. ત્યારે સન્મુખ અવ્યવહિત દેશમાં સ્થિત પૃથુબુધ્નોદારાકાર વિશેષરૂપ થાય છે. અને પછી સત્ત્વપ્રધાન બુદ્ધિ તેમાં તદાકાર થાય ત્યારે પ્રતિજ્ઞાનાશ્રિત આધ્યાત્મિક ઘટાદિની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ આક્ષુષ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. દૂર દેશવર્તિ ગંધ અને શબ્દને વાયુ દ્રાણેન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય સુધી પહોંચાડે છે ત્યારે અન્ત:સ્વાત્મક બુદ્ધિ તદાકાર થાય અને પછી જ્ઞાનાશ્રિત આધ્યાત્મિક ગંધ અને શબ્દની અભિવ્યક્તિ થાય છે. તે દ્રાણજ અને શ્રાવણ પ્રત્યક્ષ છે. આ રીતે આધ્યાત્મિક અને આદિભાતિકનોએ અભેદ હોવાથી જેમ આધ્યાત્મિક ઘટનું પ્રત્યક્ષ થાય તેમ આધિભૌતિક ઘટનુંએ પ્રત્યક્ષ થાય. તેમાં કોઈપણ દોષ આવતો નથી.

આ પ્રકારની પ્રત્યક્ષ પ્રક્રિયા પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે તેમાં પ્રથમ એમ કહેવાય છે કે આલોક વડે તમોજનનરૂપ પ્રતિબંધ કરાય છે. તેમ યુક્ત છે. કારણ કે શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે “યથા હિ માનોરુદ્ધયો નૃચક્ષુષાં તમો નિહન્યાત્” ‘જ્યારે સૂર્યનો ઉદય મનુષ્યના ચક્ષુઓના અન્ધકારનો નાશ કરે’—આ વાક્યમાં આદિત્યનો ઉદય તમોનાશક છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમજ જ્યોતીરૂપ સૂર્ય દેવતા પુરુષચક્ષુમાં વિષયનિષ્ઠરૂપની પ્રાપ્તિ છે એમ પણ અર્થ થાય છે. આ લોકવડે પ્રત્યેકનો પ્રત્યક્ષ થાય છે. જ્યારે અનેક માણસો એકજ પદાર્થને જુએ છે ત્યારે પૂર્વાક્ત પ્રકારે જો પ્રત્યેકનો આલોક વડે તમોજનન પ્રતિબંધ થવાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો પ્રત્યેક માટે તે પદાર્થને સૂર્ય લિન્ન લિન્ન માનવું પડે. અર્થાત્ રૂપ આલોકજન્ય છે એમ માનવાથી વિષય નીરૂપ થાય, અને જો વિષય નીરૂપ થાય તો બીજાને દેખાય નહિ એવી મહાન્ આપત્તિ ઉક્ત સિદ્ધાન્તમાં દષ્ટિપથ થાય છે. તેમજ જો આલોકવડે તમોજનન પ્રતિબંધ જ માની લેવાય તો સાચકાલે સૂર્યાસ્ત પછી રૂપ પ્રાપ્ત દેવતાના ગમનથી કોઈપણ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ માની શકાય નહિ; અને તેથી ઘટાદિનું અદર્શન થાય. તેથી ઉક્ત સિદ્ધાન્ત માની શકાય તેવો નથી. વાસ્તવિક રીતે નયનાધિષ્ઠાતા દેવતા આદિત્ય છે. અને નયન કિરણ તેજ વિષયને સંયોગ થાય છે. એમજ માનવું જોઈએ. પણ જે લોકો તમોજનન પ્રતિબંધક આલોકને માને છે તેમનું કથન એમ છે કે સૂર્યાસ્ત થવાથી અદ્યાપિ તમોજનન પ્રતિબંધકત્વ નષ્ટ થાય છે અને તેથી ઘટાદિની પ્રતીતિ અશક્ય થઈ પડે છે. પણ રાત્રિમાં એ સૂર્ય કિરણોનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે. બ્રહ્મસૂત્રના ચતુર્થાધ્યાયમાં “નિશિ નેતિ ચેન્ન સમ્બન્ધસ્ય યાવદ્દેહમાવિત્વાદ્દર્શયતિચ” આ સૂત્રમાં “અથ એતા હૃદયસ્ય નાભયઃ” આ વાક્યથી નાડીઓનો ઉપક્રમ કરીને દહરવિદ્યામાં આ નાડીઓમાં સૂર્યની સાથે સંબન્ધ થઈને વિસ્તૃત થાય છે એમ કહ્યું છે તેથી નાડીઓ રાત્રિમાંએ સૂર્યની સાથે સંબન્ધ હોવાથી આલોક તમોજનન પ્રતિબંધક છે અને માટેજ રાત્રિમાં ઘટાદિની પ્રતીતિ અયોગ્ય નથી એમ સમાધાન કરે છે. આ સમાધાન પણ અયોગ્ય જ છે. કારણ કે ત્યાં દહરવિદ્યામાં નાડીઓની રશ્મિ સાથે સૃષ્ટિ-સંબન્ધ હૃદય સાથે બતાવે છે. આ નાડી સુષ્પ રશ્મિઓ હૃદયાગ્રપદ્મોત્તન અને જીવોત્ક્રમણ માત્ર કાર્ય કહ્યું છે, તેથી તે રશ્મિઓ રૂપપ્રાપ્તિ છે એમ માનવામાં કોઈપણ પ્રમાણ નથી. વળી જ્યોતિર્બ્રહ્મણમાં આદિત્યના અસ્ત થવા બાદ “કિં જ્યોતિરયં પુરુષઃ” ઇત્યાદિ વાક્યોનો વિરોધ પણ સ્પષ્ટજ છે. આ વિરોધનો પરિહાર થઈ શકે તેમ નથી માટેજ આદિત્યાદિની રશ્મિઓ રૂપપ્રાપ્તિ છે એમાં શ્રુતિ પ્રમાણ નથી પણ આદિત્યરૂપ દેવતા રૂપપ્રાપ્તિ છે એમ કહેવું સર્વથા અયુક્ત જ છે. વળી ચક્ષુમાં રૂપની પ્રાપ્તિ પ્રતિબિમ્બભવનરૂપ છે. અને પ્રતિબિમ્બ ભવનરૂપ જે રૂપપ્રાપ્તિ થાય છે તે પણ માયા વડેજ થાય છે. જો એમ ન માનવામાં આવે તો ઋત્વેયં યત્પ્રતીયેત

ઇત્યાદિ વાક્યો વ્યર્થ થાય. આ પ્રકારે બુદ્ધ્યાકાર સમર્થકત્વ પણ પ્રતિબિમ્બનું જ છે. (અર્થાત્ બુદ્ધિ-વિષયાકાર થાય છે એમ જે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તદાકારત્વ પણ પ્રતિબિમ્બ વિના થતું નથી) અને આધ્યાત્મિકરૂપ પણ માયામયજ થાય. અને તે આધ્યાત્મિકરૂપ જ્યારે માયામય કહેવામાં આવે ત્યારે અસત્ય છે એમ પણ માનવું જોઇએ. આધ્યાત્મિકરૂપમાં પણ અર્થ ક્રિયાકારિત્વ માત્ર છે. આધિ-દૈવિક તો શબ્દૈકનિષ્ઠ હોવાથી ભગવદાત્મક છે અને તે સત્ય પણ છે. આધિભૌતિકરૂપ પ્રપંચાત્મક છે. અને તે પ્રપંચરૂપ કાર્યરૂપ હોવા છતાં કારણરૂપે સત્યજ છે; નહિ કે સ્વતઃ સત્ય છે, કારણ કે વિકારો તો વાણીથી કેવલ આરંભ કરાયેલા જ છે. આ પ્રકારે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય.

ત્વચાજ પોતાના ગુણ-સ્પર્શ વડે સર્વ શરીરમાં વ્યાપે છે. નહિ કે તેથી આગળ જઈ શકે છે. આ સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ છે દ્રાણુ, રસન અને શ્રવણ પ્રત્યક્ષોનો પોતપોતાના ગોલકમાં સ્થિત રહીને સકલ શરીરમાં નિજ દેવતાના સામર્થ્યદ્વારા કે નિજ ગુણદ્વારા સકલ કાર્યોનું સંપાદન કરે છે.

કર્મેન્દ્રિયોમાં વાણીનો સ્પર્શ બહિર્ગમન કરે છે અને તેથી જ “નર્કિચન્મર્મણિ સ્પૃશેત્” કાષ્ઠના મર્મને સ્પર્શ કરવો નહિ ઇત્યાદિ વાક્ય સંયમના નિયમો છે. વિદ્યુતના શબ્દના હૃદયને સ્પર્શ થાય છે. ત્યારે હૃદય કંમ્પિત થાય છે એમ સર્વના અનુભવ છે. એટલું જ નહિ પણ કાષ્ઠક વાર વીજળીના કડાકાથી ભીતો પણ પડી જાય છે. આ ઉપરથી શબ્દનો સ્પર્શ પદાર્થાન્તરને થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. વાયુ, ઉપસ્થ, હસ્ત, પાદ પણ પ્રાણેન્દ્રિયાદિની પેઠે પોત પોતાના ગોલકમાં સ્થિત રહીને સર્વ શરીરમાં યથોચિત કાર્ય કરે છે. અને તેથી જ હસ્ત વડે ચલન પગવડે તાલવાદન વગેરે કરી શકાય છે, તેથી બેગોલકોની ઉભયત્ર (એકત્ર) સ્થિતિનો પણ સંભવ થાય છે.

આ સર્વ જ્ઞાન અને કર્મ અન્તઃકરણાધ્યાસ વડે થાય છે. અને જીવ પોતાનું માની લે છે. અને માયાવાદીઓ અને નૈયાયિકોનો જ્ઞાનેચ્છાદિને વિષે આત્મધર્મત્વરૂપ પ્રવાદ છે.

ઐશ્વર્યાદિ ધર્મોના તિરોભાવ

જેમ જ્ઞાનનો તિરોભાવ ભગવાદિચ્છા વડે થયો છે. તેમજ બ્રહ્મના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ બ્રહ્મના અન્ય પાંચ ધર્મોનો એ તિરોભાવ ભગવાનની ઇચ્છા વડે જ થયો છે.

- (૧) ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ થવાથી જીવ અસમર્થ થાય છે.
- (૨) વીર્ય (પરાક્રમ) નો તિરોભાવ થવાથી જીવને સર્વ દુઃખ સહન કરવાં પડે છે.
- (૩) યશનો તિરોભાવ થવાથી જીવ નિતાન્તદીન થાય છે.
- (૪) શ્રીનો તિરોભાવ થવાથી જન્મ, મરણ આદિ અનેક આપત્તિઓનો અનુભવ કરે છે.
- (૫) જ્ઞાનના તિરોભાવથી બ્રાન્તિ, સંશય વગેરે મિથ્યા જ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય છે.
- (૬) વૈરાગ્ય ના તિરોભાવથી સંસારાસક્તિ થાય છે.

આનું પ્રમાણ ભગવાન બાદરાયણે “પરામિધ્યાનાત્તુ તિરાહિંત તત્તો બન્ધવિપર્યયૌ આ સૂત્રમાં આપ્યું છે તેથી બ્રહ્મ અને જીવ વિલક્ષણ પ્રતીત થાય છે. વસ્તુતઃ જીવ અને બ્રહ્મનો અંશાંશિભાવ સંબંધ જ છે.

જીવ બ્રહ્મનો નિજાંશ છે.

વળી “પાદોસ્ય વિશ્વા મૂતાનિ” “મમેવાંશો જીવલોકે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિમાં “ચંદ્રમંડલનો શતાંશ ગુરુમંડલ છે” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જેમ અંશ શબ્દનો ગૌણ અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે તેમ ગૌણ અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો નથી. અથવા પુરુષના કર, ચરણ જેમ નિજાંશ છે અને પુત્ર બિન્નાંશ છે તેમ

મત્સ્યાદિ અવતાર ભગવાનના નિર્જાંશ છે અને જીવ લિન્નાંશ છે એમ પણ અર્થ થતો નથી. અને તે અર્થ ભગવાન બાદરાયણને સંમત નથી.

“ પ્રકાશાદિવન્નૈવં પરઃ ” જેમ સૂર્ય અને અગ્નિના તેજથી લોકોને તાપ લાગે છે પણ સૂર્ય કે અગ્નિને કાંઈ થતું નથી, કારણ કે તેજ તેમનું સ્વરૂપ છે. તેમજ બ્રહ્મમાં જીવને સુખદુઃખનો સ્પર્શ થતો નથી. કારણ કે બ્રહ્મથી કોઈપણ પદાર્થ લિન્ન નથી. જીવને જે સુખદુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે તેનું કારણ ભગવાનની અવિદ્યાશક્તિનો પ્રભાવ છે. અને તેથીજ જીવને ભેદ બુદ્ધિ નથી. વળી “ અનુજ્ઞા પરિહારૌ દેહસમ્બન્ધાઙ્ગ્યોતિગદિવત્ ” જેમ ચાણક્ય, સ્મશાન વગેરેથી સંબન્ધ ધરાવતો અગ્નિનો અંશ અને જલાદિ અપવિત્ર માનવામાં આવે છે. પણ જગત્માં સર્વત્ર જ અગ્નિ કે જલાદિ અપવિત્ર નથી તેમજ શરીરની સાથે બ્રહ્માંશ જીવનો આધ્યાત્મિક સંબન્ધ છે. તેથી ઉચ્ચનીચ ભાવ હોવાથી શુદ્ધિ, અશુદ્ધિ, ગ્રાહ્યતા અને અગ્રાહ્યતાનો વિચાર થાય છે બ્રહ્મમાં થતો નથી. આ બંને સૂત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવને સુખદુઃખ અને ગુણ દોષનો સ્પર્શ થતો નથી. જે જીવને બ્રહ્માંશ માનવામાં આવે તોજ આ સિદ્ધાન્ત માની શકાય અન્યથા નહિ. તેથી આ બંને સૂત્રોના અનુરોધથી જીવ બ્રહ્મનો નિર્જાંશ જ છે એમ સિદ્ધ થયું. અને તેના ધર્મોનો બ્રહ્મની ઇચ્છાથી જ તિરોભાવ થયો છે.

જીવાણુત્ત્વવાદ

માયાવાદીઓ કહે છે કે જે જીવ બ્રહ્મથી અલિપ્ત છે, તો તે વ્યાપક પણ હોવો જોઈએ. પણ જ્યારે તમે જીવને અણુ માનો છો ત્યારે તેનું વ્યાપકત્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. અણુ પદાર્થ વ્યાપક હોઈ શકે નહિ. વળી “ સ વા એષ મહાનજ આત્મા ” આત્મા જન્મરહિત અને વ્યાપક છે. આકાશવત્ સર્વગતશ્ચ નિત્યઃ આત્મા આકાશની પેઠે વ્યાપક નિત્ય છે. નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુઃ આત્મા, નિત્ય, વ્યાપક અને અચલ છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ વાક્યો પણ જીવને વ્યાપક કહે છે. અને જે યુક્તિદ્વારા વિચાર કરવામાં આવે તો જીવને અણુ માનવો અયોગ્ય છે. કેમકે સંપૂર્ણ શરીરમાં જે ચૈતન્ય વ્યાપે છે તે જીવનો ગુણ છે અને ગુણ પોતાના ગુણી (ધર્મી) થી વેગળો રહેતો નથી. જે જીવાત્માને અણુ કહેવામાં આવે તો તેની વ્યાપકતા નષ્ટ થાય. જેટલા પ્રદેશમાં અણુ જીવ રહી શકતો હોય તો તેટલાજ પ્રદેશમાં ચૈતન્ય પણ રહે તેથી અન્યત્ર જઈ શકે નહિ. આ યુક્તિ પણ અણુત્ત્વવાદથી વિરુદ્ધ પ્રમાણુ આપે છે. વળી લોકમાં એક પણ એવું દૃષ્ટાન્ત મળતું નથી કે જ્યાં ધર્મ ધર્મી કરતાં અધિક પ્રદેશમાં રહેતો હોય. પુષ્પ વગેરે સૌગન્ધિક પદાર્થનો ગંધ દૂરથી આવે છે તેનું કારણ વાયુ છે. વાયુ પુષ્પના પરાગને ઊરાડીને નાસિકા પ્રદેશ સાથે સંયુક્ત કરે છે. અર્થાત્ પરાગની સાથે જ તેનો ધર્મ સુગંધ પણ આવે છે. તેમજ ચંદનને શરીરના એક અંગ ઉપર વ્યાપકતાથી તેની શીતલતા સંપૂર્ણ શરીરે લાગે છે તેનું કારણ પણ ચંદનને સૂક્ષ્મ અવયવનું સંપૂર્ણ શરીરમાં પ્રસરણ જ છે. મણિપ્રભા યદ્યપિ મણિ પ્રદેશથી અતિરિક્ત સ્થાનમાં હોય છે. પણ તે પ્રભા ધર્મ નથી. મણિથી ઉત્પન્ન થયેલ નિરલાવયવ દ્રવ્યાન્તર જ છે. તેથી દૃષ્ટાન્ત ન હોવાથી આત્માથી અધિક દેશમાં તેનું ચૈતન્ય માની શકાશે નહિ. યદ્યપિ આત્માને શરીર પરિમાણુ માનવાથી શરીરવ્યાપિ ચૈતન્યનું સમર્થન થઈ શકે છે, પરંતુ શરીર પરિમાણુ માનવાથી આત્માના નિત્યત્વનો વ્યાધાત થાય છે. કારણ કે શાસ્ત્રીય મર્યાદા અણુ અને વ્યાપક પદાર્થને જ નિત્ય માને છે. મધ્યમ પરિમાણુ પદાર્થ અનિત્ય હોય છે. તેથી અણુત્ત્વ અને વ્યાપકતાનું સામાનાધિકરણ જ હોવાથી વિરોધ આવે છે.

આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણુ છે.

વ્યાપકતાનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ બ્રહ્મના પ્રકરણમાં કહેલી છે. તેથી બ્રહ્મ જ વ્યાપક છે એમ પ્રમાણિત થાય છે, જીવનું વ્યાપકત્વ પ્રમાણિત થતું નથી. અને અણુત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરતી શ્રુતિઓનો

અભિપ્રાય પણ જીવને કાંઈ દુર્બોધ પ્રમાણિત કરવાનો નથી; કિન્તુ અણુ પ્રમાણિત કરવાનો જ છે. આ સિદ્ધાન્ત વ્યાસસૂત્રો વડે સ્પષ્ટ થાય છે. ભગવાન્ આદરાયણ કહે છે કે “વ્યતિરેકો ગન્ધઃ” જેમ ગન્ધ ધર્મીની અપેક્ષાએ અધિક પ્રદેશમાં રહે છે તેમ હૃદયસ્થ જીવનું ચૈતન્ય શરીરમાં વ્યાપે છે. “અવિરોધઃ સ્વચ્છ” જેમ એકદેશસ્થિત ચંદનખિન્દુ સંપૂર્ણ શરીરમાં શૈત્યનો પ્રસાર કરે છે તેમ એક દેશસ્થિત અણુ જીવ પણ સંપૂર્ણ શરીરમાં ચૈતન્યનો સંચાર કરે છે “ગુણાદ્વાડ્ડલોકવત્” જેમ એક દેશસ્થિત દીપ પ્રકાશદ્વારા સંપૂર્ણ ગૃહમાં વ્યાપ્ત રહે છે. માયાવાદીઓ આ સૂત્રોને પૂર્વપક્ષમાં માનીને તેના ઉદાહરણોનું યુક્તિદ્વારા ખંડન કરે છે, તે અયોગ્ય છે. કારણ કે મોગરો, ગુલાબ, ચંપા વગેરેના પુષ્પોનો ગંધ દૂર સુધી જાય છે. અને તેમના અવયવ એવા શિથિલ હોતા નથી કે જે મંદ વાયુદ્વારા અન્યત્ર જઈ શકે છે. અને કદાચિત્ જાય તો ચારે બાજુએ પ્રસરતા અવયવોનું બાહ્ય માનવું કિલ્લ કલ્પના છે. જો અવયવો દૂર જતા રહેતા હોય તો પુષ્પનો નાશ થવો જોઈએ. જેમ કપૂરના અવયવો પ્રત્યેક ક્ષણે પૃથક્ થતા હોવાથી કપૂરનો નાશ થાય છે તેમ પુષ્પનો પણ નાશ થવો જોઈએ. અથવા પુષ્પમાં છિદ્ર દેખાવા જોઈએ. એમ પણ માની શકાતું નથી કે આદ્રાણ કરનારા મનુષ્યોના પૂર્વેના પુણ્યના પ્રભાવથી પુષ્પના છિદ્રો પૂર્ણ થઈ જાય છે. કારણ કે અનુમાનથી અવયવ પૂરક પુણ્ય પ્રભાવની કલ્પના કરવી અને તદ્દપેક્ષયા ધર્મીથી અધિક પ્રદેશમાં ધર્મ માનવો એ પ્રત્યક્ષથી પણ થાય છે અને સરલ માર્ગ છે. આવા સરલ માર્ગનો પરિત્યાગ કરીને કિલ્લ કલ્પના કરવી અયોગ્ય છે. અને સૌગન્ધિક પદાર્થના સૂક્ષ્મ અવયવોનું નિર્ગમન સર્વત્ર સંભવે તેમ નથી વ્યાપારીને ત્યાં કોઈકામાં ચામડામાં વિંટીને કસતૂરી એક દાળડામાં બંધ કરવામાં આવે છે, છતાં તેનો ગંધ તો આવે જ. તેથી તેના અવયવનું નિર્ગમન માની શકાય તેમ નથી. વળી લશનના સ્પર્શવાળો હાથ હોય તો તેને એ ત્રણ વાર માટી લગાડીને ધોવાથી એ ગંધ જતી નથી. આ ઉપરથી એમ જ માનવું પડે છે કે પદાર્થની અપેક્ષાએ ગન્ધત્વાદિ ધર્મ અધિક પ્રદેશમાં હોઈ શકે છે. માટેજ વ્યતિરેકો ગન્ધઃ. ગુણાદ્વાડ્ડલોકવત્ વગેરે વ્યાસસૂત્રો પૂર્વપક્ષનાં સૂત્રો નથી પણ તે જીવનું અણુત્વ જ પ્રદર્શિત કરે છે. તેથી અણુ સ્વરૂપ જીવાત્માના ચૈતન્યની વ્યાપ્તિ સંપૂર્ણ હોવી અનુચિત છે.

સિદ્ધાન્ત

જીવ અણુ અને ભગવદંશ હોવાથી તેનો મુખ્ય ધર્મ ભગવત્સેવાજ છે. માટેજ પુષ્ટિમાર્ગમાં મુખ્ય સાધન ભગવત્સેવાજ છે. અને તેથી નિત્યલીલામાં પ્રવેશ એજ મુખ્ય ફલ કહેવામાં આવ્યું છે. સેવાનો અધિકાર બ્રહ્મ સંબંધદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મ સંબંધ વિના સેવાનો અધિકાર થતો નથી. અને સેવા વિના નિત્યલીલામાં પ્રવેશ પણ નથી. નિત્યલીલાનો અનુભવ જ્ઞાની કે યોગીને દુર્લભ છે, તે અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ય છે. સેવાજ ભગવદનુગ્રહ સાધિક છે. કર્મ કે જ્ઞાન વડે અનુગ્રહ સાધ્ય નથી. જો અનુગ્રહ મેળવવો હોય તો ભગવત્સેવાની જ જરૂર છે.

બ્રહ્મ સંબંધ

બ્રહ્મ સંબંધ એટલે આત્મનિવેદન અથવા પ્રત્યેક પદાર્થ ઉપરથી સ્વત્વ અને સ્વીયત્વ બુદ્ધિ ખસેડીને ભગવત્સંબંધની સ્થાપના કરવાને આ બ્રહ્મસંબંધ ગુરુદેવ દ્વારા થાય છે. બ્રહ્મ સંબંધદ્વારા જ શ્રીનાથજી જીવને ગ્રહે છે. અર્થાત્ વરણ કરી અનુગ્રહ પાત્રને સેવાનો અનુભવ કરાવે છે. શ્રીમદાચાર્યચરણે સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં બ્રહ્મસંબંધનું સ્વરૂપ, પ્રયોજન અને તેનો પ્રકાર તથા બ્રહ્મસંબંધીનાં કર્તવ્યનું નિરાકરણ કર્યું છે. ‘સિદ્ધાન્ત રહસ્ય ગ્રંથ’ ઉપર અનેક ગોસ્વામી બાળદા અને વિદ્વાન્ વૈષ્ણવોની ટીકાઓ છે. ગોલોકવાસી ભાઈ મૂલચંદ્ર તેલીવાલાએ એકાદશવિવરણ સમેત સિદ્ધાન્ત રહસ્ય ગ્રંથનું મુદ્રણ કરાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં બ્રહ્મ સંબંધનાં લક્ષણો જૂદા જૂદા ટીકાકારોએ આ પ્રકારે દર્શાવ્યાં છે:—

(૧) શ્રીગોકુલનાથજી આજ્ઞા કરે છે કે “બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણં નામ એતન્માર્ગીયાચાર્યદ્વારા ભગવન્નિવેદનમ્”
અલ્પસંબંધકરણ એટલે એતન્માર્ગીય આચાર્યદ્વારા (ગોસ્વામી બાળકેશદ્વારા) પ્રભુને સ્વ
અને સ્વીયત્વ બુદ્ધિ નિર્ણય પૂર્વક સર્વ પદાર્થો નિવેદન કરવા.

(૨) શ્રીરઘુનાથજી આજ્ઞા કરે છે કે “વૃહત્વાદ્બ્રહ્મ પુરુષોત્તમઃ તત્સંબન્ધસ્તસ્મિન્ દેહાત્મનોર્નિવેદન
લક્ષણઃ” બૃહત્ હોવાથી અલ્પ પુરુષોત્તમ છે. શ્રીયશોદોત્સંગલાલિત પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ છે. તેનો
સંબંધ એટલે પ્રભુને દેહ આત્મા વગેરેનું નિવેદન કરવું તે.

(૩) શ્રીકલ્યાણરાયજી આજ્ઞા કરે છે કે “બ્રહ્મસમ્બન્ધો નામ સ્વમાર્ગાચાર્યદ્વારા ભગવતિ નિવેદનમ્”
અલ્પ સંબંધ એટલે સ્વમાર્ગીય આચાર્યદ્વારા પ્રભુને સર્વ નિવેદન કરવું તે.

(૪) શ્રીમજ્જેત્સવજી આજ્ઞા કરે છે કે બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણં નામ સાક્ષાત્પુરુષોત્તમ
સમ્બન્ધકરણમ્ । તત્ત્વ શ્રીમદાચાર્યદ્વારા શરણગમનપૂર્વકમ્ । અલ્પસંબંધકરણનો અર્થ
શ્રીપુરુષોત્તમસંબંધકરણ થાય છે. અને તે શ્રીપુરુષોત્તમસંબંધ શ્રીમદાચાર્યચરણદ્વારા પ્રભુને
શરણ ગમન કર્યા પછી થાય છે. અર્થાત્ પ્રથમ શ્રીમદાચાર્યચરણદ્વારા શરણ ગમન અને
પછી આત્મા નિવેદન થાય છે. આ ઉપરથી જેમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીનાથજી જીવનો અલ્પસંબંધ
દ્વારા અંગીકાર કરે છે, તે શ્રીમદાચાર્યચરણની કાનીયી કરે છે. અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગીય ગુરુ શ્રીમદાચાર્ય-
જીથી અતિરિક્ત અન્ય કોઈ નથી.

(૫) શ્રીગોકુલોત્સવજી આજ્ઞા કરે છે કે “બ્રહ્મણઃ શ્રોપુરુષોત્તમસ્ય સમ્બન્ધિકરણાત્ સર્વ
સમર્પણેન તદીયત્વસમ્પાદનાત્ ।” અલ્પ જે શ્રીપુરુષોત્તમ તેનો સંબંધ સર્વ પદાર્થને કરાવવો.
અર્થાત્ સર્વ પદાર્થો પુરુષોત્તમ સંબંધી છે. સર્વ સમર્પણદ્વારા સર્વપદાર્થો પુરુષોત્તમ સંબંધી છે. તેના
ઉપર સ્વત્વ કે સ્વીયત્વ બુદ્ધિ રાખવી નહિ.

(૬) શ્રીહરિરાયજી આજ્ઞા કરે છે કે “આદો સમ્બન્ધકરણં કન્યયેવ સ્વયંવરે । સ્વસ્ય
સર્વપદાર્થાનાં મનસા તેન યોજનમ્ । સમ્બન્ધવત્યા દૂત્યેવ ગુરુણા તત્કૃતિર્ભવેત્ । સમ્બન્ધ-
આપિ નિર્દોષસ્તથા સર્વસમઃ સ્મૃતઃ । વન્હેરિવેતિ બોધાય પ્રોક્તં બ્રહ્મપદં પુનઃ । ‘નિર્દોષં
હિ સમં બ્રહ્મે ત્યત્રોક્તં તત્તયાત્રિધમ્ । સ્યાત્ પ્રયુક્તે કૃષ્ણપદે વિષમત્વં ગુણાહિતિઃ ।
સમ્બન્ધે તાદૃશાપેક્ષા નાસ્તિ દોષનિવારણાત્ । દોષમાત્રનિવૃત્તયર્થે બ્રહ્મસમ્બન્ધઃ ઉચ્યતે ।

પ્રથમ જેમ કન્યા સ્વયંવરમાં વરે છે તેમ પ્રભુ સાથે સંબંધ થાય છે. આ સંબંધ કરાવનાર
સ્વયંવરમાં જેમ દૂતી હોય છે, તેમ આ સ્થલે ગુરુદેવ હોય છે. સંબંધ થતાંજ મનથી પ્રભુને પોતાના
સર્વ પદાર્થો નિવેદન કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક પદાર્થ ઉપરથી સ્વત્વ અને સ્વીયત્વ બુદ્ધિ ખસેડીને
ત્યાં ભગવત્ત્વનું સ્થાપન થાય છે. આ સ્થલે અલ્પસંબંધી શબ્દ યોજવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી જણાય
છે કે નિર્દોષ અને સર્વસમ અલ્પ આત્મની જેમ દોષોને દૂર કરનાર છે. જે અલ્પ સંબંધ ન કહેતાં
કૃષ્ણ સંબંધ કહેવામાં આવે તો વૈષમ્યદોષ અને ગુણાહિતિ થાય. પણ આચાર્યચરણ અલ્પને
નિર્દોષ અને સર્વસમ કહે છે. તેથી આ સ્થલે કૃષ્ણ શબ્દના સ્થાનપર અલ્પ શબ્દની યોજના કરી છે.
(તેનો અન્યથા અર્થ કશો નહિ) આ સ્થલે દોષ નિવારણ કરવાના છે. તેથીજ અલ્પપદની અપેક્ષા છે.
નહિ કે કૃષ્ણપદની દોષ માત્રનું નિવૃત્તિ માટે અલ્પ સંબંધનો ઉપદેશ કરાવ્યો છે.

(૭) શ્રી વાકુલેશ્વરજી આજ્ઞા કરે છે કે ‘સિદ્ધાન્ત રહસ્યમાં’ પ્રભુએ શ્રીમુખે જે આજ્ઞા કરી તેજ

અક્ષરશઃ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ કહે છે તે ઉપરથી એમ બાણી શકાય છે કે બ્રહ્મસંબંધ એટલે બ્રહ્મ જે હું (પ્રભુ) તેનો તે જે સંબંધ કરાવે તેનું નામ બ્રહ્મ સંબંધ.

(૮) શ્રીગિરિધરજી આજ્ઞા કરે છે કે “અસ્મિન્ માર્ગે યશોદોત્સંગલાલિતશ્રીકૃષ્ણસ્યૈષો-
પાસ્યત્વાત્તસ્ય ચાજ્ઞલોકે અવતારમાત્રભ્રમત્વાદત્ર તદ્વ્યાવૃત્ત્યર્થે બ્રહ્મપદોપાદાનમ્ । તેન
બ્રહ્મણા સહ દેહજીવયોર્યઃ સંબંધઃ સ્વમાર્ગીયનિવેદનેન તદીયત્વસંપાદનલક્ષણઃ ।”

આ પુષ્ટિમાર્ગમાં યશોદોત્સંગલાલિત પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણજી જે ઉપાસ્ય છે અને તે શ્રીકૃષ્ણજીને લોકો અજ્ઞાન-
તાથી-ભ્રમથી અવતાર માત્ર સમજે છે; અમારા પ્રભુ પૂણ પુરુષોત્તમ છે, એમ બોધ કરાવવા માટે
બ્રહ્મ પદ અપણુ કયું છે. તે ઉપરથી એમ સમજવું નહીં કે બ્રહ્મની સાથે (યશોદોત્સંગલાલિત પ્રભુ
શ્રીકૃષ્ણ સાથે) જે દેહ અને જીવનો સંબંધ થાય છે તે બ્રહ્મ સંબંધ છે. અને તેજ સ્વમાર્ગીય
નિવેદન કે તદીયત્વ કહેવાય છે.

પણિડતપુરદર દશદિગ્વિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજી આજ્ઞા કરે છે કે “બ્રહ્મસંબંધો નામ સર્વસ્મિન્
ભગવત્સ્વામિકત્વતરૂપઃ સંબંધઃ, તસ્ય કરણં નામ ભગવતા આચાર્યાન્ પ્રતિ ગચેનોક્તો ય
આત્મસમર્પણપ્રકારઃ, તદ્વિત્યા ભગવતિ સ્વાત્મસહિતસ્વીયસર્વપદાર્થાનાં ભગવતિ તથા-
ત્વવિજ્ઞાપનમ્ । “સંવ નૈવ રેમે” ઇતિ શ્રુતેઃ, “ક્રોડાર્થમાત્મન ઇદં ત્રિજગત્કૃતં તે સ્વા-
મ્યં તુ તત્ર કુધિયો પરદશઃ કુર્યુઃ ।” ઇત્યાદિ શાક્યાશ્ચ; વસ્તુતઃ સર્વસ્ય ભગવદીયત્વેઽપિ
“સંવ નૈવ રેમે” ઇત્યાદિશ્રુત્યા રમણાર્થે દ્વિતીયનિર્માણાદિશ્રાવણાત્, તેનાપાદિતા યા
તત્તત્પદાર્થ જીવસ્ય સ્વત્વસ્વીયત્વાભિમતિઃ, તત્પારત્યાગે, તેષુ ભગવદીયત્વસ્ય વિજ્ઞાપન-
મિતિ યાવત્ ।”

બ્રહ્મસંબંધ એટલે સર્વ પદાર્થોમાં ભગવત્સ્વામિકત્વરૂપ સંબંધ. (અર્થાત્ પ્રત્યેક પદાર્થોના સ્વામી
ભગવાન છે, એવો સંબંધ સ્થાપન કરેવો તે) આચાર્યચરણ પ્રત્યે સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમે પ્રકટ થઇને
ગદ્ય મંત્રદ્વારા જે આત્મ સમર્પણ પ્રકાર કહ્યો છે, તે બ્રહ્મસંબંધ કરણ છે. (આચાર્ય ચરણે જે
ભગવદ્વાચાર્યી ગદ્યમંત્રદ્વારા આત્મ સમર્પણની પ્રણાલિકા સ્થાપન કરી છે, તેનું નામ બ્રહ્મસંબંધ કરણ
છે.) તે પ્રણાલિકાને અનુસરીને પોતાના આત્મા સહિત સ્વીય સર્વ પદાર્થો પ્રભુના છે એમ વિજ્ઞાપિ
કરવી. સંવ નૈવ રેમે અને ક્રોડાર્થમ વગેરે પ્રમાણે પણ એમ કહે છે કે જગત્ના પ્રત્યેક પદાર્થ પ્રભુએ પોતાના
રમણ માટે સર્જ્યા છે, તે ઉપર સ્વત્વ અને સ્વીયત્વ બુદ્ધિ કરવી નાહ. તે પદાર્થો ઉપર જીવને “પોતે
અને પોતાનું” એવો જે અભિમાન છે, તેનો પરિત્યાગ થવાથી તે સર્વ પદાર્થો ભગવદીય છે એમ જે
વિજ્ઞાપન કરવામાં આવે છે તે બ્રહ્મ સંબંધ છે—

(૧૦): લાલુભટ્ટજી કહે છે કે “બ્રહ્મણાસહ સંબંધઃ સ્વસ્વામિભાવલક્ષણો દેહેન્દ્રિયપ્રાણા-
ન્તઃકરણદારાગારપુત્રાદીનામાત્મનશ્ચ તદીયત્વમિતિ યાવત્ । તસ્ય કરણાત્ ગદ્યસહિતપञ्चा-
ક્ષરનિવેદનમન્ત્રસ્યાપદેશેન સ્ફુટીકરણાદિત્યર્થઃ ।”

બ્રહ્મની સાથે સંબંધ થાય તે બ્રહ્મસંબંધ કહેવાય. પ્રભુ સાથે સ્વસ્વામિભાવ સ્થાપન કરવો, અને
દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ, દારા, ધર, પુત્રાદિ અને આત્મા પણ ભગવદીય છે. તે (ભગવદીયત્વ)
ગદ્ય સહિત પંચાક્ષર નિવેદન મંત્રના ઉપદેશવા રહુટ થાય છે.

(૧૧) શ્રીશાનુવર્તિત્રીકાદ્વાર કહે છે કે “નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્માહમ્, તસ્મિન્ સંબંધસ્ય
કરણાત્, સાધકતમાત્ સગદ્યપञ्ચાક્ષરકથનાત્ । અંશત્વેષિ “પરાભિધ્યાનાત્ તિરોહિતં

તતોક્ષસ્યબન્ધવિપર્યયો ” ઇતિભક્તિમાર્ગ્યાત્મસમર્પણાપરપર્યાયનિવેદનદ્વારા સેવકત્વ કરણાદિત્યર્થઃ । ” પ્રભુ આત્મા કરે છે કે, હું નિર્દોષ અને સર્વસમ બ્રહ્મ છું, મારા વિષે સંબંધ કરવાથી...ભક્તિમાર્ગીય આત્મ સમર્પણ અથવા આત્મ નિવેદન દ્વારા સેવકત્વ કરાય છે. અર્થાત્ આત્મનિવેદનથી પ્રભુ સાથે સેવ્ય સેવકભાવ સ્થાપન થાય છે.

બ્રહ્મ સંબન્ધ ફક્ત આત્મક શ્રીકૃષ્ણ સાથે થતો હોવાથી ભક્તિમાર્ગીય રીતે તે સાધન છે અને તદ્દ્વારા સંપાદન થતું સર્વ પદાર્થોનું ભગવદીયત્વ અને સેવ્યસેવકત્વ ભાન તેવા છે એમ કહી શકાય,

ઉપાસના કે ભક્તિ

“આત્માવારે દૃષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ભગવદ્ધર્મ તરીકે દર્શનાદિનું વિધાન છે. તેમજ આત્મેવેત્યુપાસીત” આ શ્રુતિ વાક્ય આત્મોપાસનાનું વિધાન કરે છે. જ્ઞાનીઓ ‘દૃષ્ટવ્યઃ’ ઇત્યાદિનો ‘જ્ઞાતવ્યઃ’ એમ અર્થ કરીને “આત્મેવેત્યુપાસીત” આ વાક્યમાં આત્મમાં જાણવો એમ અર્થ કરે છે. અને ભગવાન જાણી શકાય છે જોય છે એમ પણ સિદ્ધ કરીને ભગવદુપાસના કરે છે. ત્યારે તેમને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલું “બહૂનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન માં પ્રપચતે” અનેક જન્મો પછી જ્ઞાની મને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જન્મો વડે તેમને આત્મસ્પૃતિ થાય છે ત્યારે ઘણા અભ્યાસ પછી જીવાનંદનો આવિર્ભાવ થાય તો સચ્ચિદાનંદ ત્રણે અંશનું પ્રાકટ્ય થવાથી બ્રહ્મૈવ સત્ “બ્રહ્માપ્યેતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિને અનુસરી બ્રહ્મભૂતતા થવાથી આત્મા તરીકે સાક્ષાત્કાર થાય છે. આજ જ્ઞાનમાર્ગીય મુખ્ય ફલ છે.

ભક્તિજ મુખ્ય સાધન અને ફલ છે.

સર્વ સાધનોમાં ભક્તિ મુખ્ય સાધન છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં જેમને મુક્ત કહ્યા છે, તે પણ આ ભક્તિની ઇચ્છા કરે છે. ભક્તિ ભગવત્કૃપા વડેજ પ્રાપ્ય છે. સાધનાન્તરથી અપ્રાપ્ય છે; અને જેમ પ્રભુ આનન્દમય છે તેમ ભક્તિપણુ આનન્દમય અને રસરૂપ છે.

મુક્તાત્માઓ પણ ભક્તિની ઇચ્છા ધરાવે છે, તેમને પણ ભક્તિની ઇચ્છા થાય એજ હેતુ ભક્તિનો ઉત્કર્ષ બતાવવા માટે પર્યાપ્ત છે. કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગમાં મુક્તાત્મા તેજ કહેવાય છે કે જ્યારે જીવની સર્વ કામનાઓ લય પામે અને બ્રહ્મભૂત થાય. કામનાઓનો લય થઈ જાય ત્યારે પણ ભક્તિની કામના શેષ રહે છે. ભક્તિની કામના રહેવાની મુક્તત્વમાં દુષણ નથી પણ ભૂષણ જ છે.

જ્ઞાનમાર્ગીઓ કહે છે કે મુક્તાત્માને કોઈપણ જાતની કામના હોતીજ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહે છે કે “યદા સર્વે પ્રલીયન્તે કામા ચેડસ્ય હૃદિ સ્થિતાઃ । અથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવત્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે ।” જ્યારે જીવના હૃદયમાં રિયત થયેલા સર્વ પ્રકારના કામનો લય થાય ત્યારેજ મનુષ્ય અમૃત અર્થાત્ મુક્ત થાય છે અને મુક્તાત્મજ બ્રહ્મદર્શન કરી શકે છે. આ વાક્યમાં મુક્તાત્માની કામનાનો લય સ્પષ્ટ જણાવ્યો છે. જો કામના-ભક્તિની કામના હોય તોપણ-સ્થિત રહે તો તેને આ શ્રુતિ વાક્ય મુક્ત રહેવાની ના પાડે છે. વળી તમે જોને ભક્તિ કહેા છો, તે શું અનુગ્રહ છે કે દયા છે ? જો અનુગ્રહને ભક્તિ કહેવામાં આવતી હોય તો “તમક્તું પશ્યતિ વીતશોકો ઘાતુઃ પ્રસાદાન્મિહિમાનમીશમ્” જે વીતશોક હોય તે ઘાતાના અનુગ્રહથી ભગવદ્દર્શન કરે છે. આ વાક્યથી અનુગ્રહથી કેવલ ભગવદ્દર્શન થાય છે અને “મોક્ષમિક્ષેજ્જનાર્દનાત્” જનાર્દન ભગવાન પાસેથી મોક્ષની ઇચ્છા કરવી. આ સ્મૃતિ વાક્ય મુક્તિને અનુગ્રહસાધ્ય કહે છે. અર્થાત્ દર્શન અને મુક્તિ આ બેજ ફલ અનુગ્રહના છે. અને મુક્તાત્માને તે બંને અપ્રાપ્ય નથી. તેથી અનુગ્રહપક્ષમાં મુક્તાત્માને ભક્તિની કામના થવી અસંભવ છે. અને જો ભક્તિનો અર્થ દયા કરવામાં આવે તો દયા એટલે બીજાનું દુઃખ દૂર કરવું. તે પણ સંભવી શકે નહિ. કારણ કે મુક્તાત્માને દયાની

જરૂર નથી. જેનું દુઃખ દૂર થઈ ગયું હોય તે જ મુક્તાત્મા કહેવાય. અર્થાત્ દુઃખના અભાવમાં દયાની ઇચ્છા કેણુ કરે? અને જો તમે ભક્તિનો અર્થ સ્નેહ કરતા હો, તો, તે સ્નેહ મનનો ધર્મ છે. તેથી સ્નેહ ભાવરૂપ થયો. તેને આનંદરૂપ કહી શકાય નહિ. વળી તમને આનંદપદનો અર્થ સુખ વિવક્ષિત છે કે બ્રહ્મ? જો આ બંને અર્થ ગ્રહણ કરો તોપણ તેમાં સ્થાયીભાવ ન હોવાથી તે ભક્તિ રસરૂપા કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મધર્મ કહો તો ભક્તિમાંએ નિત્યતા હોવી જોઈએ. તે નિત્યતા પણ ભક્તિમાં દેખાતી નથી. ભક્તિ સર્વમાં સર્વકાલે હોતી નથી પણ કાંઈમાં કદાચિત્ હોય છે. તેથી તેને નિત્ય કેમ કહેવાય “પુનશ્ચ મૃયાદ્ભગવત્યનન્તે રતિઃ પ્રસજ્જથ્થ તદાશ્રયેષુ” અનંત ભગવાનમાં અને ભક્તામાં મારો ફરીથી પ્રેમ થાઓ ઇત્યાદિ પ્રાર્થના વાક્યોમાં ભક્તિની પુનઃ સંભાવના કહેવામાં આવી છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ અનિત્ય છે, મારેજ તે મુક્તાત્માઓને અભિવ્રણિત નથી, અનુગ્રહથી પ્રાપ્ય નથી, આનંદ-ધર્મ અને રસરૂપ પણ નથી. જ્ઞાનથી જ્ઞાનાદેવ હિ કૈવલ્યમ્ ઇત્યાદિ વાક્યોને અનુસરીને કૈવલ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. હરિભક્તિની કદાચિત્ કદાચિત્ સાધનાન્તરમાં ગણુના થાય તેને મુખ્ય સાધન અને શ્રેષ્ઠ સાધન કહી શકાય નહિ. તમે જો ભક્તિને મુક્તાત્માઓને અભિવ્રણિત, અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ય, આનંદધર્મ અને રસરૂપ કહો છો તે સર્વ અસંગત છે.

શુદ્ધાદૈતસિદ્ધાન્તમાં ભક્તિનેજ મુખ્ય સાધન અને જ્ઞાનાદિને ગૌણ કહ્યાં છે તે શાસ્ત્ર સિદ્ધ છે. કારણ કે મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં “યેનાહં નામૃતાસ્યાં કિમહં તેન કુર્યામ્” જે વડે હું મુક્ત થઈ શકતો નથી. તેથી હું શું કરું? આ વાક્યથી આરંભીને મુક્ત થવા માટે આત્મ દર્શનનો “આત્માવરે દૃષ્ટવ્યઃ” ઇત્યાદિ વાક્યમાં ઉપદેશ કર્યો છે. અને તે (આત્મદર્શન) નો ઉપદેશ કરવા માટે “ન વા ભરે પત્યુઃ કામાય પતિઃ પ્રિયોમવતિ” પતિના માટે પતિપ્રિય નથી પણ આત્મા માટે પતિપ્રિય છે ઇત્યાદિ વાક્યોમાં નિરૂપાધિક પ્રીતિનો અનેકવાર ઉપદેશ કરીને આત્મ દર્શનનો પરિચય કરાવ્યો છે. અને ઉપસંહારમાં “ચૈતાવદરે સ્વત્ત્વમૃતત્ત્વમ્” આ વાક્યથી આત્મવિષયક જ્ઞાનનેજ અમૃતત્ત્વે કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં સ્વપ્રતીતિથી પુત્રાદિની અપેક્ષાએ વધુ પ્રિય આત્માજ છે એમ સયુક્તિક પ્રતિપાદન કર્યું છે એમ ઉપક્રમ, ઉપસંહાર અને અભ્યાસ વાક્યો વડે આ વાક્યો જીવ બોધક છે એમ કહેવામાં આવે છે. વળી આ સ્થળે આત્મજ્ઞાનાદિનું સર્વ વેદનરૂપ ક્ષત્ત્વ સિદ્ધિ માટે આત્માનું સર્વ રૂપત્વ સંભળાય છે, અને સમુદ્રાદિનું દૃષ્ટાન્ત કહીને આત્માને સર્વાધાર કહે છે. જો વળી બીજી શ્રુતિઓમાં આત્માને બ્રહ્મરૂપ કહે છે, તે સર્વ વાક્યો આત્મા (જીવાત્મા) નો ઉત્કર્ષ દર્શાવે છે, કારણ કે જગત્પત્તિમાં જેમ બ્રહ્મ કારણ છે તેમ જીવનું પણ સહકારી કારણ છેજ. માટે આ સ્થળે આત્મા શબ્દથી જીવજ ગ્રહણ થાય છે. માયાવાદીની આ યુક્તિનો પરિહાર બ્રહ્મસૂત્રના વાક્યાન્વયાધિકરણ વડે થઈ જાય છે. આ વાક્યાન્વયાધિકરણ બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયના ચતુર્થપાદનું સમમ અધિકરણ છે. આ વાક્યાન્વયાધિકરણનો અર્થ આ પ્રકારે છે:-પૂર્વોક્ત શ્રુત્યાદિના ઉપક્રમમાં અમૃતત્ત્વ-મોક્ષ-માટે આત્મદર્શન અને તેના સાધનનો ઉપદેશ થાય છે. અમૃતત્ત્વ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે, એમ પણ નિર્ણય કર્યો. તેમાં પ્રમાણ તમેજ વિદિત્વાડતિમૃદુમેતિ જાન્યઃ પન્થા વિચલે-ડયનાય તેન જાણીનેજ અમૃતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે અન્ય માર્ગથી નહિ તેને જાણનારજ અમૃતત્ત્વને પામેઃ બીજો માર્ગ નથી. એમ અન્યમાર્ગનો નિષેધ કરીને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રતિપાદિક શ્રુતિઓ જ છે તેથી આ મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં પણ તેજ બ્રહ્મનો આત્મ શબ્દથી પરામર્શ કરીને તેના દર્શનબોધક વાક્યો સાથે અન્વય કરવામાં આવ્યો છે; નહિ કે જીવબોધક આત્મ-શબ્દ સાથે. અન્યથા પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓનો વિરોધ થશે. એજ પ્રકારે ઉપસંહાર વાક્યમાં પણ આત્મ શબ્દનો બ્રહ્મ સાથેજ અન્વય થાય છે. ઉપક્રમ પ્રગળા હોય છે. માટે ઉપક્રમનેજ અનુસરવું જોઈએ વળી એજ પ્રકારે તમેજ વિદિત્વા ઇત્યાદિ વાક્યોના પણ અન્વય બ્રહ્મમાં જ થાય છે અને તેજ બ્રહ્મ સ્વરૂપ હોવાથી સાધાર છે. મૈત્રેયીબ્રાહ્મણસ્થ વાક્યોનો અન્વય જો જીવ પરત્વે કરવામાં આવે તો નિષ્ફળજનક અને

અસદુત્કર્ષ બોધક હોવાથી તેનો અન્વય અદ્યતિત ગણાય. તેમજ આત્મ શબ્દનો અન્વય જીવ સાથે ન કરતાં પ્રિયત્વ બોધક શબ્દોનો અન્વય જીવ સાથે થાય એમ પણ શંકા કરવી નહિ. આનન્દમાં આનન્દજનક જ પ્રિયત્વે પ્રતીત થાય છે. તેથી આનન્દ સ્વરૂપ આનન્દજનકનો વિચાર કરતાં “આનન્દો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્” “આનન્દાદ્યેવ સ્થિતિમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે” “યો વૈ મૂમા ત્તુલ્યમ્ નાલ્પે સુખમસ્તિ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં બ્રહ્મનું આનન્દ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન તથા જીવને આનન્દમય બ્રહ્મનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે. તેમજ “સર્વં એવાત્મનો વ્યુચ્ચાન્તિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં આત્મામાંથી જીવનું અંશત્વે વ્યુચ્ચરણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. જીવ અંશ છે એમ સિદ્ધ થવાથી જીવને જે પરમપ્રિયત્વે કહેવામાં આવે છે તે બ્રહ્મગત પ્રિયત્વ છે એમ સમજવું અને તેમ થવાનું કારણ એજ કે બ્રહ્મ પોતે અવિષય હોવાથી અને તેનો અંશ જીવ તેની નિકટ હોવાથી જીવમાં તે સવિષય હોવાથી પ્રિયત્વ ભાસે છે તેમજ “એષ દ્યેવાનન્દયાતિ” આજ આનન્દ પમાડે છે. આ વાક્ય બ્રહ્મને જ આનન્દજનક છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. અન્યત્ર પ્રિયત્વનો અધ્યાસ છે, અને તે પણ બ્રહ્મનો સંબંધ થવાથી જ. માટે મૈત્રેયી બ્રાહ્મણના વાક્યોનો અન્વય પણ બ્રહ્મમાં જ થાય છે, જીવમાં નહિ. તેથી અધ્યાસ (વારંવાર ઉપદેશ) પણ બ્રહ્મનો જ છે, એ પ્રકારે સાક્ષાત્ તથા પરંપરા સંબંધે આત્મવાચક વાક્યોનો અન્વય બ્રહ્મમાં જ થાય છે એમ વાક્યાન્વયાધિકરણમાં સિદ્ધાન્ત કરવામાં આવે છે.

પ્રિયત્વજ સ્નેહ છે.

આ મૈત્રેયી બ્રાહ્મણના વાક્યોમાં જે પ્રિયત્વ કહેવામાં આવ્યું છે તેજ સ્નેહ શબ્દ વાચ્ય છે. કાશમાં પણ પ્રેમનો જ પર્યાય વાચક શબ્દ સ્નેહ છે અને આ સ્નેહ જ જ્યારે પ્રભુ સાથે થાય ત્યારે તે ભક્તિ કહેવાય છે. અર્થાત્ ભગવદ્વિષયક સ્નેહને જ ભક્તિ કહે છે. નારદપંચરાત્રમાં ભક્તિનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે:-

માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ સુદૃઢ સર્વતોઽધિકઃ ।

સ્નેહો ભક્તિરિતિ પ્રોક્તસ્તયા મુર્ત્તિન ચાન્યથા ॥

માહાત્મ્યજ્ઞાન પૂર્વક, સુદૃઢ અને સર્વથી અધિક જે સ્નેહ છે તેજ ભક્તિ કહેવાય છે. તે વડેજ મુક્તિ થાય છે, અન્યથા નહિ. માહાત્મ્યજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ પણ વિચારવા લાયક છે. મહાન્ (વૃદ્ધત્વાન્ન-બ્રહ્મ) બ્રહ્મ છે, તત્સંબંધી જ્ઞાન. અર્થાત્ બ્રહ્મ જ્ઞાનપૂર્વક કે સર્વાત્મ ભાવપૂર્વક સુદૃઢ કદીપણ તૂટે નહિ તેવો અને સર્વથી અધિક સર્વાત્કૃષ્ટ સ્નેહ હોય તોજ તેને ભક્તિ કહી શકાય. “સુદૃઢ” શબ્દ બ્રહ્મ ધર્મ-ત્વનો બોધ કરાવે છે. અને “સર્વતઃ આધિક” શબ્દ ભક્તિનું નિરુપધિત્વનો બોધ કરાવે છે અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન કે સર્વાત્મભાવ સાથે બ્રહ્મ ધર્મત્વ બોધક સુદૃઢ જે કદીપણ તૂટે નહિ (નિત્ય હોય) અને સ્ત્રોપાધિક ન હોય તેવો સ્નેહ ભક્તિ કહેવાય છે. તેમજ શાણ્ડિલ્ય ભક્તિસૂત્રમાં તેને ઇશ્વરમાં અનુરક્તિ કહે છે. જે ઇશ્વરમાં અનુરક્તિ થાય છે તે પરાભક્તિ કહેવાય છે. એજ તાત્પર્ય શાણ્ડિલ્ય મહર્ષિ પ્રણીત ભક્તિસૂત્રોમાં “સા પરાનુરક્તિરૈશ્વરે” આ સૂત્રમાં છે. આ સ્થલે પણ ‘પર’ પદનિરુપધિત્વનો જ બોધ કરાવે છે. આટલા પ્રમાણુથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ નિત્ય અને નિરુપાધિક છે.

“દાનવ્રતતપોદ્ધૃમજપસ્વાધ્યાયસંયમૈઃ । યેયોર્ભિર્વિવિધૈશ્ચાન્યૈઃ કૃષ્ણે ભક્તિર્હિ સાધ્યતે” દાનવ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમ તથા બીજાં ટ્રેયસવાળાં કર્મોંવડે શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે. ઇત્યાદિ સાધન વાક્યો તથા “પુનશ્ચ મૂયા ગત્યનન્તે રતિઃ” ફરીથી ભગવાન્ અનન્ત શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમ થાઓ ઇત્યાદિ પ્રાર્થના વાક્યો અને તિમાં કહેલું “ભક્તિસ્ય મજનં તદિદામુત્રફલભોગૈરાશ્યેનાસ્મિન્મનઃ કલ્પનમ્” ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું ભજન, ઐહિક દક્ષભોગથી વિરક્ત થઈને પ્રભુમાં મન લગાડવું એજ, ભક્તિ છે. ઇત્યાદિ લક્ષણ વાક્યો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ સાધી શકાય છે, ફરીથી મેળવી શકાય છે અને મનઃ

કલ્પિત એજ ભક્તિ છે; તો તે અનિત્ય સિદ્ધ થવાથી પૂર્વોક્ત વાક્યોનો વિરોધ આવે છે—એમ શંકા કરવી નહિ. કારણ કે યદ્યપિ આ વાક્યો ભક્તિને અનિત્ય સાબીત કરે છે તથાપિ તે પૂર્વોક્ત વાક્યોનો વિરોધ કરી શકતાં નથી. કારણ કે “ જ્ઞાનં પરમગુહ્યં મે યદ્વિજ્ઞાનસમન્વિતમ્ । સરહસ્યં તદજ્ઞંચ ગૃહાણ ગદિતં મયા ” મારું પરમ ગુહ્ય વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન, સાંગ અને રહસ્ય સાથે મેં કથન કરેલું તું ગ્રહણ કર. આ ગીતાના વાક્યમાં ભગવદ્જ્ઞાનની પેઠે તેમજ “ યુક્તં ભગેઃ સ્વૈરિતરત્ર ચાઙ્ગુવૈ ” ઇત્યાદિ વાક્યોક્ત ભગવદ્દત્ત ઐશ્વર્યવત્ ભગવદ્વિચારિત આનુપૂર્વીવડે ભગવત્સમાગમન વગેરેનું પ્રતિપાદન છે તેથી કાંઈ ભક્તિની નિત્યતામાં બોધ આવતો નથી. પ્રાર્થના વાક્યમાં ‘પુનઃ’ પદ આવ્યું છે. તે વિદ્યમાન પદાર્થનો એકની સાથે રહેલો સંબન્ધ નિવૃત્ત થાય અને પછી જો કાલાન્તરે તેનીજ સાથે જોડાય તો ‘પુનઃ’ પદનો પ્રયોગ તે અર્થમાં કરવામાં આવે છે. જે ‘પુનરાગમન’ આ સ્થલે ‘પુનઃ’ પદનો પ્રયોગ છે. તેથી કાંઈ આવનારનો નાશ થઈ ગયો હતો એમ કલ્પી શકાતું નથી. માટેજ પ્રાર્થના વાક્ય વડે અનિત્યતા સિદ્ધ ન થવાથી કાંઈપણ વિરોધ નથી.

વળી જેમ “ સ માનસીન આત્મા ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ભગવાનનો મનમાં આવિર્ભાવ થવાથી માનસીન કહેવામાં આવે છે. તેમજ ભગવત્સંબન્ધ નિકટ હોવાથી ભક્તિનો પ્રાકૃર્ભાવ મનમાં થાય એટલે તે મનોધર્મ કહેવાય. જેમ અતિપ્રજ્વલિત અગ્નિની થોડા અંતર ઉપર કોઈ પદાર્થ હોય અને તેપણ નૈકટ્યથી ઉજળુ થઈ જાય તેથી તે ઉજળુ સ્પર્શવાનું કહેવાય છે અને ઉજળુ સ્પર્શનું તારતમ્ય સમજી શકાય છે તેમજ ભગવાનના નૈકટ્યનું તારતમ્ય સમજવાથી ભક્તિના અનુભવનું તારતમ્ય પણ સમજી શકાય છે. તેથી તે ‘મનઃકલ્પન’ મનોધર્મ છે. એમ લક્ષણ શ્રુતિના વાક્યથી મનોધર્મત્વે અનિત્યતાપત્તિ થતી નથી. વળી “ રસો વૈ સઃ ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ રસરૂપ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. પણ તે રસશાસ્ત્રોક્ત પ્રણાલીથી જ્યારે હૃદયમાં આવિર્ભૂત થાય ત્યારેજ રસત્વે અનુભવ થઈ શકે અન્યથા નહિ. તેમજ ભક્તિ પણ રસશાસ્ત્રોક્ત પ્રણાલીથી હૃદયમાં સ્થાયી ભાવત્વે આવિર્ભાવ પામે ત્યારેજ રસત્વે અનુભવ થાય તેથી તેની રસરૂપતામાંજ કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. આ ભક્તિનો આવિર્ભાવ પણ અનુગ્રહવડેજ થાય છે. “ મગવાન્ મજતાં મુકુન્દો મુક્તિં દદાતિ કદર્હિચિત્સમ ન મક્તિયોગમ્ ” ભગવાન મુકુન્દ ભક્તોને મુક્તિ આપે છે પણ કદી ભક્તિયોગ આપતા નથી. આ વાક્યથી ભક્તિ અતિ દુર્લભ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. “ ભગવાન્ કદી ભક્તિ આપતા નથી ” એમ કહેવાથી તે કોઈને કદીપણ આપતાજ નથી એમ શંકા કરવી નહિ. “ કૃષિસ્ત્વકૃષ્ણવચનો ણશ્ચ સદ્ભક્તિવાચકઃ । અશ્વાપિ દાતૃવચનસ્તેન કૃષ્ણં વિદુર્બુધાઃ । ” કૃષ્ણ એટલે ઉત્કૃષ્ટ, ણ એટલે સદ્ભક્તિ અને અ એટલે તેના દાતા કહેવાય છે તેથી ઉત્કૃષ્ટ સદ્ભક્તિના દાતા શ્રીકૃષ્ણ છે એમ પાંડિતો જાણે છે. આ વાક્યમાં ભક્તિનું દાન પ્રભુ કરે છે એમ પણ કહ્યું છે. માટેજ ભક્તિ અનુગ્રહ વડેજ પ્રાપ્ય છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

અનુગ્રહ એટલે ક્ષત્રિસા અથવા ખીજી કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા. એમ પણ કદી શકાય નહિ. યસ્યાનુગ્રહમિચ્છામિ ” જેનો અનુગ્રહ ઇચ્છુ છું ઇત્યાદિ વાક્યમાં અનુગ્રહનો ઇચ્છા વિષયત્વે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે અને ક્ષત્રિસા ઇચ્છા વિષયત્વે ગ્રહણ કરી શકાતી નથી. એમ ‘ભક્તિ હંસ’માં શ્રીગુસાંઈજીએ પ્રતિપાદન કર્યું છે. દયા પણ આત્મીય પર્યાય વાચક શબ્દ છે. માટેજ સાલોક્યસાર્થિસામીપ્યસારુપ્યૈકત્વમપ્યુત । દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિનામત્સેવનં જનાઃ । ” સાલોક્ય, સાર્થિ, સામીપ્ય અને સારુપ્ય વગેરે મુક્તિ આપવા છતાં પણ ભક્તો મારી સેવા વિના ઇચ્છા કરતા નથી. તેમજ “ મત્કામનયા પ્રતીતંચ સાલોક્યાદિચતુષ્ટયમ્ નેચ્છન્તિ સેવયા પૂર્ણાઃ કુસોમ્યત્કાલવિપ્લુતમ્ । ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં એ પ્રભુ ભક્તોને મુક્તિ આપે છે છતાં તે તો સેવા જ માગે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે મુક્તિની અપેક્ષાએ ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે; તેથી તે મુક્તાત્માઓને પણ અપેક્ષિત હોય તેમાં કાંઈ પણ સંદેહ જેવું નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે

કે “આત્મારામાઘ મુનયો નિર્ગન્થા અપ્યુરુષમે કુર્વન્ત્યદ્વૈતુર્કીં મક્તિમ્” મુનિઓ કે જે આત્મારામ છે મુક્તા-ત્માઓ છે તે પણ ઉરુક્રમ ભગવાનમાં અદ્વૈતુકી ભક્તિ કરે છે. આ વાક્યથી પણ મુક્તાત્માઓને ભક્તિની અભિલાષા હોય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી પૂર્વે કહેલી “મયા સર્વે પ્રલીયન્તે” ઇત્યાદિ શ્રુતિનો વિરોધ પ્રાપ્ત થતો નથી. તે સ્થળે આત્મકામથી અતિરિક્ત સર્વ કામનો લય અપેક્ષિત છે. માટેજ શ્રુતિ વિરોધની શંકા નિર્મૂલ છે. કારણ કે ભક્તિ આત્મ ધર્મ હોવાથી અને આત્મ ધર્મ પ્રાપ્તિ હોવાથી તેની કામનાથી આત્મકામનો અતિરેક થતો નથી.

ભગવદ્લીલાનું નિત્યત્વ

હવે બ્રહ્મના ધર્મો જેમ બ્રહ્મમાં હોવાથી નિત્ય છે, તેમજ પ્રભુની ક્રિયાત્મક લીલા ગોવર્ધનોદ્ધરણાદિ અને લીલાસામગ્રી પર્વત, પશુ, પક્ષી વગેરેની નિત્યતાનો વિચાર કરાય છે. કારણ કે કેટલાક આધુનિકો પ્રભુની લીલા સામગ્રીની નિત્યતા સ્વીકારતાં અચકાય છે. વૈદિક સિદ્ધાન્તોનો પૂર્ણ પરિચય ન હોવાથી તેમજ વિચાર સરણીમાં ભેદ હોવાથી તેઓ લીલા સામગ્રીની નિત્યતા અને ભગવત્સેવા તથા પ્રચલિત સેવા પ્રણાલિકાનો પરિહાર કરતા દેખવામાં આવે છે. પણ વેદમાં એ ભગવાનની લીલાની નિત્યતા દર્શાવી છે. સામ્પ્રદાયિક ગ્રંથોમાં લીલા નિત્યત્વના વિષયમાં અનેક સ્થળે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં જે સમયે શ્રીશુકદેવજી પરીક્ષિત રાખને કથા સંભળાવવાનો ઉપક્રમ કરે છે તે સમયે “યદુવરપરિષત્સ્વૈર્દોભિરસ્યન્નૈર્ધર્મમ્” “વ્રજપુરવનિતાનાં વર્ધયન્ કામદેવમ્” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ક્રિયાત્મક લીલાઓને લક્ષ્ય કરીને વર્તમાનકાલિક પ્રયોગ કરે છે.

યદ્યપિ વ્યાકરણના નિયમાનુસાર વર્તમાન વાચક શબ્દોનો ઉપયોગ ભૂત અને ભવિષ્યમાં પણ સ્થલ વિશેષમાં થાય છે. લોકમાં “આ હું જાણું છું.” વગેરે વર્તમાન કાલિક પ્રયોગો જોવામાં આવે છે. તેમજ વર્ધયન્ વગેરે વર્તમાન કાલિક પ્રયોગોથી પરીક્ષિતના સમયમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓની સત્તા-સ્થિર કરી શકાતી નથી. તથાપિ આ સ્થલે વર્તમાન કાલિક પ્રયોગો મુખ્યાર્થમાં માની શકતા નથી. ગૌણાર્થમાં છે. અને મુખ્યાર્થનો પરિત્યાગ કરી ગૌણ અર્થમાં વર્તમાન કાલિક શબ્દ પ્રયોગ અસમર્થ છે. વળી ક્રમ્ય એમ કહેવામાં આવે કે “વક્તાનું” જે તરફ પ્રધાન લક્ષ્ય હોય તેના વાચક શબ્દોમાં ગૌણતાનો સ્વીકાર કરવો અવશ્ય અનુચિત છે, પરંતુ જે શબ્દ પ્રધાનના પ્રશંસક કે ઉપસક્ષક છે, તેમાં ગૌણતાનો સ્વીકાર કરવો અનુચિત નથી; તે પણ અયોગ્ય છે. કેમકે “લોહિતોષ્ણીષાઃ પ્રચરન્તિ” આ શ્રુતિ વાક્યમાં પ્રચરન્તિ ક્રિયાપદનો અર્થ પ્રચાર કરે છે. આજ મુખ્ય અને વિધેય અર્થ જણાય છે, પરંતુ તેનું પ્રથમ વિધાન થઈ જવાથી તે પદ અપૂર્વતાશૂન્ય હોવાથી પ્રધાન નથી; કિન્તુ વિશેષણો જે લોહિતોષ્ણીશતા છે. તેજ અપૂર્વ હોવાથી પ્રધાન માનવામાં આવે છે, તેજ રીતે “જયતિ જન્તિ :” ઇત્યાદિ વાક્યોક્ત શ્રીકૃષ્ણ સર્વદા વર્તમાન છે, એમજ શ્રીશુકાચાર્યનો આશય જણાય છે; પરંતુ આ પૂર્વ પ્રમાણથી સિદ્ધજ થયેલું હોવાથી અપૂર્વતા શૂન્ય છે, અને તેથી તેને પ્રધાન માની શકાય તેમ નથી, કિન્તુ અસ્યન્નધર્મમ્ વર્ધયન્ કામદેવમ્ ઇત્યાદિ વિશેષણાંશ—જેનો અર્થ પરીક્ષિતના સમયમાંજે જરા-સન્ધયુક્ત અને રાસોત્સવ વગેરે લીલાઓ પ્રભુ કરે છે એમ થાય છે—આજ અપૂર્વ હોવાથી મુખ્ય છે. તેથી તેમાં ગૌણ વર્તમાન કાલિક અર્થ માનવો બીલકુલ અયોગ્ય છે.

ગુણુ કર્મ અને નામ પણ નિત્ય છે.

વળી દશમસ્કંધના નામ કરણ સંસ્કારના પ્રસંગમાં “વહ્નિ સન્તિ નામાનિ રૂપાણિચ સુતસ્ય તે” આ શ્લોકમાં ગર્ગાચાર્યજી શ્રીનન્દરાયજીને કહે છે કે તમારા પુત્રનાં અનેક નામ અને રૂપો છે, તે સર્વ હું જાણું છું, લોકો જાણતા નથી. આ વાક્યમાં પણ લીલા સંબંધી રૂપ, નામ વગેરેની નિત્યતાનું વર્ણન છે. કેમકે ભગવાન જે ગુણુ, કર્મનો પ્રકાશ કરવા માટે નામ પ્રકટ કરે છે, તેજ નામ રૂપોને

આ વાક્યમાં ગુણ કર્માનુરૂપ કહ્યા છે. જેમ ગોવર્ધન ધારણ કરવાથી પ્રભુ ગોવર્ધનોદ્ધરણ કહેવાયા- તેમજ રામ, વામન વગેરે નામ પણ ગુણ કર્મને અનુસરીનેજ કહેવામાં આવ્યા છે. ક્રિયાત્મક અને લીલા સંબંધી પ્રત્યેક પદાર્થ નિત્ય હોય તોજ ગર્ગાચાર્ય સન્નિ આ વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદનો ઉપયોગ કરી શકે. ગર્ગાચાર્ય ત્રિકાલજ્ઞ છે. તેથી તેમનાં વચનો મિથ્યા નથી. પ્રભુની ક્રિયાત્મક લીલા અને લીલા સંબંધી સર્વ પદાર્થો નિત્ય છે. લીલા અને તત્સંબંધી પદાર્થોનો સંબંધ જેમ સ્વરૂપ સાથે છે તેમજ નામની સાથે પણ સંબંધ છે. ભગવાન નિત્ય હોવાથી ભગવાનનાં સ્વરૂપો અને તે સ્વરૂપો વહેંચતી લીલાઓ પણ નિત્યજ છે લોકમાં જે નામ છે, તે નામ નથી પણ નામાભાસ છે. તે નામ ફક્ત રૂઢીથી અર્થજ્ઞાન કરાવે છે, પ્રભુના નામ યોગરૂઢ છે.

વેદમાં લીલાનું સ્વરૂપ

બ્રહ્મની નિત્યતાનું વર્ણન અનેક શ્રુતિઓમાં આવે છે. પ્રભુની જે લીલા અન્ય નિરપેક્ષ છે, જેમાં પ્રવિષ્ટ ભક્તોની અપેક્ષા રહેતી નથી તેનું વર્ણન “તદેજતિ તન્નૈજતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં કરવામાં આવ્યું છે. એજતિ અને નૈજતિ આ બંને વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદો છે. તેમાં પ્રથમનો અર્થ કમ્પાયમાન થવું અને દ્વિતીયનો અર્થ કમ્પાયમાન ન થવું એમ થાય છે. આ વર્તમાનાર્થક ક્રિયાપદો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે કમ્પનક્રિયા, તેનો અભાવ અને તેનું આધારભૂત બ્રહ્મ સ્વરૂપ નિત્ય છે. સર્વદા સ્થિત રહે છે.

અને પ્રભુની જે અન્ય સાપેક્ષ લીલા છે, જેમાં વ્રજભક્તોની અપેક્ષા રહે છે, તેનું વર્ણન નીચેના મંત્રમાં આવે છે.

“વિષ્ણોઃ કર્માણિ પશ્યત, યતો વ્રતાનિ પસ્પશે હિન્દ્રસ્ય યુગ્મયઃ સત્તા”

વિષ્ણુનાં કર્મો-યશોદાસ્તનપાન, ગોપાંગનાવિહાર, ઇત્યાદિ જુઓ. શ્રુતિઓ આ સમયે પણ પ્રભુની લીલા જોવાનો ઉપદેશ કરે છે તે ઉપરથી પ્રભુની અન્ય સાપેક્ષ લીલા પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

“જ્ઞાન એવ વ્યવાહત સ્પૃધઃ પ્રાપશ્યદ્વીરો અભિર્ષોસ્ત્યં રણમ્ ।

અવૃશ્વદદિમવસઃ મૃજદસદસ્તન્નગ્નાકં સ્વપયા પ્રથુમ્ ॥”

જેણે પ્રકટ થતાં પૂતના, તૃણાવર્ત વગેરે દૈત્યોનો નાશ કર્યો અને પછી મથુરા, દ્વારકા વગેરે સ્થાનોમાં જરાસંધ, શાલ્ય, સૌભ વગેરે દૈત્યોની સાથે યુદ્ધ કર્યું અને ઇંદ્ર ક્રુપિત થઇને ગોકુલના વિનાશ માટે ઇષ્ટિ કરી ત્યારે ગોકુલનું રક્ષણ કરવા નિજ હસ્થથી ગોવર્ધનગિરિને ઉપાડીને વિશાલ આકાશ આચ્છાદિત કર્યું. આ શ્રુતિમાં યદ્યપિ કાંઈ શબ્દ નિત્યતાનો વાચક નથી તથાપિ વેદ અને વેદાર્થ નિત્ય છે એમ વ્યાસસૂત્રીય સિદ્ધાન્ત હોવાથી વેદમાં વર્ણન કરેલી ભગવદ્લીલા પણ નિત્ય છે. તેમજ વજ્રંચ વિષ્ણુઃ સર્વિવાનપોર્ણુંત ઇત્યાદિ વેદ મંત્રોમાં વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદો આવે છે. તે ઉપરથી લીલાની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે.

લીલા સ્થાનની નિત્યતા

લીલા પરિકરતી નિત્યતાનું વર્ણન અનેક શ્રુતિઓમાં મળે છે. આ સ્થળે ઉપર જણાવેલી શ્રુતિઓ સ્થાલીપુલાક ન્યાયથી ટાંકવામાં આવી છે. ઋગ્વેદસંહિતામાં ગોકુલનું વર્ણન નીચે જણાવેલી શ્રુતિમાં આવે છે.

“તા વાં વાસ્તુન્યુષ્મસિ ગમધ્યૈ યત્ર ગાવો મૂરિગૃજ્ઞાઃ અયાસઃ ।

અત્રાહ તદુસ્માયસ્ય વૃષ્ણઃ પરમં પદમવભાતિ મૂરિ ॥”

અમે ત્યાંની વસ્તુઓ મેળવવાની હચ્છા કરીએ છીએ કે જ્યાં લાંબાં શીંગડાવાળી સુંદર ગાયો રહે છે, અને ગોપીઓના મનોરથોને પૂર્ણ કરવાવાળા ભગવાન વિષ્ણુના વ્યાપક પરમ પદ (સ્થાન) ની શોધા આ સમયે પૃથ્વી પર દેખાય છે.

આ શ્રુતિમાં શ્રીમદ્ગોકુલને વ્યાપક અને વિષ્ણુનું પરમ પદ કહ્યું છે. તેમજ “અવભાતિ” આ વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદ દ્વારા શોભા વર્ણવી છે તે ઉપરથી શ્રીમદ્ગોકુલની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે.

આજ વાર્તાનું સમર્થન બીજો મંત્ર પણ કરે છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદ સંહિતામાં આ મંત્ર આવે છે

“તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પદ્યન્તિ સૂરયઃ ।”

ભક્તો વિષ્ણુના પરમપદને સર્વદા બુઝે છે. આ વાક્યથી પણ શ્રીમદ્ગોકુલની નિત્યતાજ વર્ણવે
લીલા સ્થાન ક્યાં છે ?

ત્ત્વ વાસ્તુનિ અને તદ્વિષ્ણોઃ વગેરે શ્રુતિઓમાં શ્રીમદ્ગોકુલની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે. ભક્તજનો
મદ્ગોકુલને કેવી રીતે બુઝે છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તદ્વિષ્ણોઃ આ મંત્રનો ઉત્તરાર્ધ અત્યંત ઉપયોગ
છે. ઉત્તરાર્ધમાં જણાવ્યું છે કે દિવીવ ચક્ષુરાત્તમ્ આ વાક્યમાંથી પ્રથમ દૃષ્ટાન્ત દિવીવ છે. અર્થાત્
સ્વર્ગ સુખમય છે. તેથી શ્રીમદ્ગોકુલ પણ સુખમય છે. ત્યાં રહેતા નિત્ય લીલા પ્રવિષ્ટ ભક્તોનો
સાથે કાંઈ પણ સંબન્ધ હોઈ શકતો નથી. દ્વિતીયદૃષ્ટાન્ત ચક્ષુરિવ છે, તેનો અર્થ એમ થાય છે કે
દિવ્ય-જ્ઞાન-સંપન્ન યોગીઓ વિના અન્ય કોઈને નેત્ર દૃષ્ટિગોચર થતું નથી અને જે ગોલકમાં રહે છે
તેની પણ ‘નેત્ર’ સંજ્ઞા વડે પ્રસિદ્ધિ કરે છે તેમજ શ્રીમદ્ગોકુલ પણ જે ભક્તોપર પ્રભુનો પૂર્ણ અનુગ્રહ
હોય તેજ તેના આધિદેવિક સ્વરૂપને જાણ શકે. અને જે ભૂસ્થાનમાં તે (ગોકુલ) સ્થિત છે તેની પણ
ગોકુલત્વે પ્રસિદ્ધિ કરે છે. અને તૃતીય દૃષ્ટાન્ત જ્ઞાતં ચક્ષુરિવ આ વાક્યમાં બતાવ્યું છે કે જેમ નેત્રેન્દ્રિય
તૈજસ છે પણ તેજના ગુણ રૂપ સ્પર્શ વગેરે તેમાં અપ્રકટ છે. તિરોહિત છે. તેથી નેત્રેન્દ્રિય અન્ધકારમાં
પ્રકટ થઈને નિજ તૈજસત્વનું જ્ઞાન કરાવવામાં અસમર્થ છે તેમજ શ્રીમદ્ગોકુલપણ આનન્દમય, અસાક્ષિ
છે; પરંતુ પ્રભુની ઇચ્છાથી પ્રચ્છન્ન પ્રભાવવાળું રહે છે. તેથી ત્યાં રહેતા લોકોમાંજે કામ, ક્રોધ, લોભ,
મોહ વગેરે દોષો જોવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ દોષ નથી. આ પ્રકારે ત્રણ દૃષ્ટાન્તો બધે બેસતા આવે છે.
અને તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે લીલા સ્થાન મૃત્યુલોક પાતાલલોક અને સ્વર્ગાદિ લોકોની પેઠે નીચે કે
ઉપર નથી પણ અહિંઆ જ વિરાજમાન છે.

લીલા સ્થાન અને લીલા પ્રવિષ્ટ ભક્તો બ્રહ્માત્મક છે.

લીલા સ્થાન જડ નથી. “એતત્સત્ય બ્રહ્મપુરમ્” આ શ્રુતિ બ્રહ્મપુરનું વર્ણન કરે છે. આ બ્રહ્મપુર
સત્ય છે. ત્રિકાલાબાધિત છે. અને તેમાં સર્વે કાંઈ સમાહિત છે એમ પણ અસ્મિન્ કામા સમાહિતાઃ આ
શ્રુત્યંશ કહે છે. તેમજ એષ આત્માડપહતવાપ્મા આ બ્રહ્મપુર નિપ્પાપ આત્મા છે. એમ પણ અગ્નિમ
શ્રુતિમાં કહ્યું છે. આત્મપદના પ્રયોગથી જાણી શકાય છે કે લીલા સ્થાન જડ કે અનાત્મ નથી. વહર
પુંડ્રિકં વેદમ્ વહરોડસ્મિન્નન્તરાડકાશઃ આ શ્રુતિનો અંશ લીલા સંબંધી જે પુંડરીકવેશ (ભક્તનું હૃદય
કમલ) અને તદંતર્ગત આકાશને (પરમગોપાલ) દર્શર કહે છે. તેનેજ ભગવાન વેદવ્યાસ “વહર ઉન્નેરમ્યઃ”
આ સુત્રવડે બ્રહ્મ કહે છે. અને ગૃહદ્વામન પુરાણમાં બ્રહ્મ ભૃગુસંવાદમાં પણ કહે છે કે

“બ્રહ્મેતિ પઠ્યતેડસ્માભિર્યદ્દુષં નિર્ગુણં પરમ્ ।

વાકુમનો ગોચરાતીતં તતો ન જ્ઞાયતે નુ તત્ ॥

જ્ઞાનન્દમાત્રમિતિ યદ્વદન્તિ હ પુરાચિદઃ ।

તદ્દુષં વર્ણ્યાસ્માકં ચદિ દેવો વરો હિ નઃ ॥”

શ્રુતિઓ પ્રભુ પ્રત્યે કહે છે કે “જો આપ અમને વર આપવાની ઇચ્છા કરો છો તો દયા
આપના તે સ્વરૂપનું દર્શન કરાવો કે જેને અમે મન અને વાણીથી પર તથા નિર્ગુણ કહીએ છીએ.
પ્રાચીન વિદ્વાનો આનન્દમય કહે છે.” પ્રભુએ આ પ્રાર્થના સાંભળીને યત્ર વૃન્દાવન નામ ઇલાદિ
સ્થાનોમાં વર્ણિત, વૃન્દાવન, ગોવર્ધન ત્રીયમુનાજી ઇત્યાદિ લીલા પરિકર સમેત નિજસ્વરૂપ બતાવે
જે નિત્ય લીલા પરિકર બ્રહ્મ સ્વરૂપ ન હોય તો બ્રહ્મ દર્શનની ઇચ્છાએ પ્રાર્થના કરતી શ્રુતિઓ
પરિકર સમેત દર્શન કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ ન કરત અને આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનની
લીલા પરિકરો અને ભક્તજનો સર્વજ્ઞ બ્રહ્માત્મક છે ઇતિશમ્

